

מהורות סמכותנית לשלטון הילד

מחברי המאמר

עוז אלמוג
(מבוסס על ספרו "פרידה משרוליק - שינוי ערכים
באליטה הישראלית")

נוצר ב-6/24/2009 | עודכן לאחרונה ב-11/8/2009

'הולדת' הילדות באירופה

ילדים וילדות (childhood) הם מושגים הנתפסים היום כמובנים מאליהם. אולם ממחקרים רבים בנושא זה עולה כי למעשה אלה הם מושגים חדשים בתולדות המין האנושי המושגתים על תפיסות חברתיות מודרניות. 'היוונים, לחגמה', כתב ניל פוסטמן בספרו הידוע 'אבדן הילדות', העוסק בין השאר בהתפתחות מושג הילדות בהיסטוריה המערבית, 'גילו עניין מועט בילדות כקטגוריית גיל מיוחדת. הפתגם העתיק אומר כי ליוונים יש מלה לכל דבר. אולם אין להם מלה למושג 'ילד'. גם תפיסת הוחרת המוגנת, הרגישה לקשייו ולהתפתחותו הנפשית של הילד, היא תפיסה חדשה ומודרנית, המבוססת בין השאר על תמורה עמוקה שהתחוללה בחברה המערבית בתפיסת הגיל, המשפחה והחינוך.

עד למאה השש עשרה התייחסו באירופה לילדים כאל מבגרים קטנים וחינוכם הוזנח, בעיקר בעטיים של תנאי החיים הקשים ושל הבערות. למעשה לא היו קיימות באותה עת הבחנות בחרות בין קבוצות גיל שונות, והחברה היתה מחבדת על פי המעמד החברתי. ההבחנה הזאת לא היתה קיימת הן משום שבאותה עת ההתנהגות האנושית בכל קבוצת הגיל התאפיינה בתמימות ובחוסר תחכום (בהשוואה לתקופתנו), והן משום שהילדות הסתיימה בגיל שבו חכמים לעצמם הילדים עצמאות לשונית ומתחילים לעבוד. למעשה, כבר בגיל 12 היו הילדים מוכנים לנישואין ולעבודה, והיו חלק חשוב במנגנון ההישרדות השביר של המשפחה המורחבת.

תוחלת החיים הקצרה (ובעיקר תמותת תינוקות וילדים שהיתה נפוצה) מנעה מן האם והאב להתקשר באופן עמוק לילדיהם וקיצרה את תקופת הילדות למינימום. הנתונים אומרים בעצם הכול: מכל 1000 ילדים שנולדו באירופה במאה השש עשרה מתו 200-400 בשנה הראשונה לחייהם. מחצית מכל 1000 ילדים שנולדו בצרפת במאות השבע עשרה והשמונה עשרה הגיעו לגיל עשר שנים. תקופת הילדות של בני האצולה היתה ארוכה במעט מזו של בני המעמדות הנמוכים, אך היא עברה בחובה ללא חסות הוריים ותמיכתם הקרובה. עם הולדתם נמסרו רבים מהילדים למיניקת וגם בבגרותם בילו את רוב זמנם במשפחות אומנות, בפנימייה או במנזר. מאחר שלא היתה הבחנה חדה בין ילדות לבגרות ונעדרה תפיסה של תהליך ההתבגרות, גם לא היו שעשועים ומשחקים מיוחדים לילדים. החגיגות השבטיות היו שעשוע קולקטיבי והשתתפו בהן בדרך כלל כל שכבות החברה ללא הבדלי גיל או מין.

תפיסת הילד כישות נפרדת והילדות כתקופה מיוחדת החלה להתגבש במאה השש עשרה. פוסטמן תולה את ההתפתחות בהופעת הדפוס וידיעת הקריאה והכתיבה, שיצרה 'הגדרה חדשה של בגרות'. הילדות הוגדרה מעתה ואילך כאי ידיעת הקריאה והכתיבה. אם בעולם הבינימי הצעירים והמבוגרים כאחד לא ידעו קרוא וכתוב והיו שותפים לאותה סביבת מידע, ועל כן חיו באותו עולם חברתי ואינטלקטואלי, המצאת הדפוס יצרה למעשה שני מעמדות נפרדים: המבוגרים המשכילים והילדים הלא משכילים. הבגרות נהפכה לעניין שצריך להגיע אליו באמצעות לימוד הקריאה וקריאת ספרים. מאותה עת החל הילד לתפוס מקום חשוב יותר ויותר באמנות, והובחן מהמבוגרים בלבוש, במשחקים, בלשון (בתקופה זו הומצאו המילים המבחינות בין תקופות בחיי אדם) ובתחומים אחרים של חיי החברה. 'אפילו בעניין פשוט כמו מתן שמות לילדים חל שינוי. בימי הביניים היה שכח למדי לתת לכל הילדים במשפחה אותו שם, ולהבדילם זה מזה באמצעות מספר סידורי על פי סדר לידתם. אולם במאה ה-17 נעלם מנהג זה, וההורים העניקו לכל ילד שם מיוחד לו, שנקבע תכופות בהתאם לציפיותיהם מהדרך הנולד'.

הכנסייה הקתולית ראתה בקריאה ובכתיבה גורם מפורר ואסרה על קריאת ספרי התנ"ך בלשונות הדיבור ועל קריאת ספרים מסוימים. היא העדיפה את הערצת האיקונות ואת טיפוח הפאר הכנסייתי על פני הלמדנות והפצת ההשכלה. הפרוטסטנטים, לעומת זאת, טיפחו את הקריאה כמכשיר לחיזוק האמונה והיו הראשונים שקראו לכינון מערכת חינוך לאומית. לכן, כפי שמציין פוסטמן, תרבות הילדות התפתחה בעיקר בתרבות הבריטית.

במאה השמונה עשרה כבר הוכרה הילדות כשלב בחיים. בד בבד עם הכרה זו התפתחה המודעות שלילד צרכים מיוחדים המתאימים רק לו, ועל מודעות זו מושגתים מושגי הילד והילדות עד ימינו. במאה התשעה עשרה הופיעו גני ילדים. הוגה גן הילדים היה המחנך הגרמני פרידריך וילהלם אוגוסט פרבל (1782-1852), ש'המשיח את הילד לשתיל רך, את המחנך לגן ואת המוסד החינוכי לגן-ילדים [Kindergarten]'. באותה עת גם החל לחגוג את חגיגת יום ההולדת, שהיא באופן עקיף חגה של הילדות.

עם הופעת בתי הספר הממלכתיים השתנו גם ציפיות ההורים מילדיהם. הם נעשו 'רציניות ועשיחות יותר, בהתחילם לשמש כשומרים, מפקחים,

גם תפקיד האימהות החל ללבוש צורה חדשה. נוצרה דמות חדשה של אם מודרנית, המתוארת בהרחבה בספרה הידוע של ההיסטוריונית אליזבת באדינטר: 'האשה נכונה להקריב קורבן בשביל שפרי בטנה יחיה, ויחיה חיים טובים יותר, לצדה'. עם הזמן הורחבה תפיסת האימהות, ולצד הדאגה לטיפול הפיזי בילדים הוטל על שכמה של האם עיקר הטיפול בעיצוב אישיותם. התרחבות של המעמד הבינוני תרמה גם היא להבחנה בין ילדים למבוגרים. בעלי הממון והנכסים החדשים השקיעו את כספם לא רק בבתי מחבב חדרים, שאיפשרו פרטיות להם ולילדיהם, אלא גם בחינוך ילדיהם. כך נוצר מעמד חדש של ילדים ונערים שדיברו והתלבשו באופן שונה מהמבוגרים, ובסופו של דבר גם חשבו באופן שונה.

תרבות ההשכלה הולידה פילוסופיה הומנית חדשה שגם הציעה גישות חדשות לחינוך ילדים. עם הפילוסופים ההומניים הבולטים נמנו ג'ון לוק (1632-1704), ז'אן ז'אק רוסו (1712-1778) והמחנך והמבקר החברתי יוהאן היינריך פסטאלוצי (1746-1827), שמשותפתם ריכזו את סמכותם המוחלטת של ההורים ושל המורים והולידו רפורמות וחוקים שנועדו להגן על הילדים מפני התאכזרות המבוגרים ולהבטיח את אושרם.

המהפכה התעשייתית פערה תהום בין המעמדות. ילדי המעמד הנמוך חיו בעוני משוע, היו חשופים לאלומות, ושימשו כוח עבודה זול. רק במחצית המאה התשע עשרה החלה תחיקה שבאה למנוע ניצול ילדים, למשל, איסור העסקתם במכרות מתחת לגיל עשר. המעמד הבינוני והגבוה הוסיף לטפח את רעיון הילדות, שחילחל בסופו של דבר לעומק מערכת הערכים של החברה כולה. לקראת סוף המאה התשע עשרה הוצעה גם התפיסה הרומנטית של הילדות, שבאה לידי ביטוי בספרי ילדים שנכתבו ברוח הומנית ומתוך גישה אוהדת לילד (דוגמאות ראו להלן). בשנת 1899 יצאו לאור שני ספרי הגות חשובים בתולדות האנושות בכלל ובתולדות מעמדו של הילד בפרט: ספרו של ג'ון דיזני 'בית הספר והחברה' וספרו של זיגמונד פרויד 'פשר החלומות'. לדברי פוסטמן:

שני אנשים אלה וספריהם מייצגים את הסינתזה והסיכום של מסע הילדות למן המאה ה-16 ועד למאה ה-20 [...] פרויד ודיזני גיבשו את הפרדיגמה הבסיסית של הילדות, כפי שהלכה ונוצרה למן המצאת הדפוס: הילד כתלמיד או כתלמידה שיש לטפח ולשמור את האידיבידואליות שלהם; שיש לחזק את כושרם למשמעת עצמית, לדחיית סיפוק, ולחשיבה הגיונית; ושידיעתם את החיים חיבת להיות נתונה לפיקוחם של המבוגרים. ועם זאת, בה בשעה, ראו את הילד כמי שחלים עליו חוקי התפתחות המיוחדים לו, והניחן בחן, בסקרנות, ובחיוניות, שאסור לחנקם - שחניקתם כרוכה, למעשה, בסכנה לאבד את היכולת להגיע לבגרות שלמה.

חשוב להדגיש כי חרף השינויים שצוינו לעיל, יחסם של חוב המבוגרים לילדיהם לא התאפיין ברוך ובאהבה המאפיינים את תקופתנו. בתוך המשפחה היו הילדים כפופים בדרך כלל למשטר של עריצות וצייתו בחיל ורעדה להוריהם, בעיקר לאב המשפחה, שנחשב לשליט הבלתי מעורער בביתו. אחד הספרים המשקף בדרך נאמנה הן את הגישה הדכאנית ששררה במשפחה הבורגנית האירופית והן את הסדקים שנבעו בה לקראת סוף המאה התשע עשרה, הוא קובץ הסיפורים הקצרים של ז'ול רנאר 'ראש גזר', שראה אור לראשונה ב-1894 בצרפת.

'ראש גזר', מן הספרים המתורגמים ביותר בעולם זה מאה שנה ויותר, שולח רמיזות ביקורתיות, באמצעות הומור עוקצני, על החינוך המדכא שהיה נהוג בצרפת בתקופת ילדותו של רנאר (ולמעשה גם אחרי מותו). גיבורו של הספר הוא ילד פיקח שכונה 'ראש גזר' על 'שום שערך הכתום ופניו הממומשים' (בלשוננו: 'גיג'). 'ראש גזר' הוא צעיר בניה של משפחת לפיק. יש לו אח (פליקס) ואחות (ארנסטין). אביו אטום ואמו סדיסטית המנצלת אותו ומתעמרת בו לצהלת שאר האחים, בסגנון המזכיר את אגדות האחים גרים. גילו של 'ראש גזר' אינו מוזכר, אך נראה שמדובר בילד בן ארבע עד שמונה. הוא מצליח לשרוד משום שהוא לומד לספוג את ההתעללויות בשקט ובהכנעה (בשתיקתו הוא מסרב למעשה לשתף פעולה עם הסדיסטים ומנטרל את עוקצו של הרוע), מתייחס באדיבות למרעיו, ופה ושם גם מצליח בתבונתו להוליך אותם שולל ולמנוע את רוע הגזירה או להקל אותה. רק בסוף הספר הוא מורד ומסרב להביא לאמו הנדהמת ליטרה חמאה מהמחלבה. כאשר היא שוכבת על ערש דווי מתנהלת לראשונה שיחה אישית בין 'ראש גזר' לאביו שבה הוא פורק את משא הרגשות שהצטבר בו עם השנים. 'אני כבר לא אוהב את אמא', הוא אומר לאביו, ומוסיף: 'יש לי אם. האם הזאת לא אוהבת אותי ואני לא אוהב אותה'. 'ואני, אתה חושב שאני אוהב אותה?' שואל האב בקוצר רוח. בסופה של סצנה זו, סצנת הסיום של הספר, ראש גזר מטיח באמו: 'אשה רעה! מגיע לך. אני שונא אותך'. 'שתקי', אומר האב, 'זאת אמא שלך, אחרי הסל'. 'טוב!' משיב ראש גזר, 'אני לא אומר את זה בגלל שהיא אמא שלי'.

הספר אמנם עוסק באכזריות סדיסטית, אך הוא משעשע לעתים קרובות, שק הרוע והטיפשות של ההורים ושל האחים הם כה גדולים עד שדמותם מצטיירת באור גרוטסקי וקריקטוריסטי. אך יש בספר גם קטעים מצמררים וקורעי לב, המעוררים מחשבות נוגות על אלימות במשפחה ועל השפלת ילדים. זהו גם כוחו הפדגוגי של הספר, שתורגם לעברית לראשונה ב-1950 וב-1957 הוצג (בשם 'פרנסואה ראש גזר') בתיאטרון 'זירה' והפך ללהיט. למשל, בסיפור 'הסיר', העוסק בהרטבת לילה, האם המרשעת טומנת ל'ראש גזר' בכוונה פח. היא נועלת את דלת חדרו במפתח ומונעת ממנו ברמייה סיר לילה, כדי שבבוקר המחרת תוכל ללעוג ולבזות אותו בגערותיה על שהשתין במיטה. 'ראש גזר' משתדל למנוע את ההשפלה ולפני ההשכבה יוצא בחשאי לחצר כדי להתרוקן. אך זה לא תמיד מצליח לו והפחד מפני הבלתי נמנע מידר שינה מעיניו. החשש מתאמת בבוקר המחרת:

ראש גזר טועם תחילה את התענוג שבבדידות. הוא נהנה להרהר בחשכה. הוא שב וחווה את היום שעבר, משבח את עצמו על כי הצליח, באופן כמעט מוחלט, להינצל מצרות, ומאחל לעצמו, לקראת מחר, מזל דומה. הוא טופח לעצמו על השכם, על כי כבר יומיים רצופים אין מדאם לפיק שמה לב אליו, ומנסה להירדם עם חלום מתוק זה. רק עצם את עיניו וכבר הוא מרגיש את המועקה הידועה. 'זה בלתי נמנע', אומר לעצמו ראש גזר. מישוהו אחר כבר היה קם. אבל ראש גזר יודע שאין סיר מתחת למיטה. אף כי מדאם לפיק תישבע ההפך, היא תמיד שוכחת להכין לו סיר. [...] ראש גזר נרדם רק עם עלות השחר ומשתהה במיטתו עד שעה מאוחרת, עד אשר דוחפת מדאם לפיק את הדלת בחיוך מרושע, כאילו חרחה כבר משהו מצחין. 'איזה ריח משונה!' היא אומרת. 'בוקר טוב', אומר ראש גזר. [...] 'הרגשתי רע ולא היה סיר', מזדרז ראש גזר לומר,

מתוך מחשבה שזה אמצעי ההגנה היעיל ביותר שיש לו. 'שקרן! שקרן!' אומרת מדאם לפיק. היא נמלטת מן החדר, שבה עם סיר שהיא מחביאה מאחורי הגב וממהרת להחליק אותו אל מתחת למיטה [...] 'אומלל שכמוך! חסר שכל! יצור אל-אנושי שכמוך! אתה חי כמו חיה!' [...] וכדוגמת בני משפחתו מלאי הצער, מסתננים פנימה השכנים הלעגנים, הדוור שהגיע לפני רגע, מקניטים אותו ומציקים לו בשאלות: 'אני נשבע!' משיב ראש גזר לבסוף, עיניו נעוצות בסיר, 'אני כבר לא יודע כלום, אני, תסתדרו לכם לבד'.

שש שנים לאחר שיצא הספר לאור עיבד אותו המחבר למחזה, שגם הוא זכה להצלחה מסחררת מאז הוצג לראשונה על הבמה. בהרצאה שנשא ב-1904 אמר רנאר:

כשכתבתי את המחזה 'ראש גזר' רציתי לחבר יצירת אמנות. אבל מתברר שהיצירה הזאת היא גם שיעור קטן. מה טוב. [...] מקצת הצופים שואלים את עצמם בצאתם מן ההצגה, אם הם אוהבים את ילדיהם כפי שראוי לאהוב אותם [...] ויתכן שלמחרת יש לא מעט ילדים שבזכות ראש גזר מקבלים תוספת חיבוקים, קינוח של רוך אמהי ואבהי שלא ציפו לו. לא יזיק להם.

במאה העשרים, עם העלייה בתחלת החיים, התפתחות מדע הפסיכולוגיה, וצמיחת מערכת החינוך הממלכתית, הכללת גם חוק חינוך חובה, זכתה תקופת הילדות להכרה ולהבנה מדעית, והמושג 'הורה' ו'מחנך' עבר ומוסיף לעבור מהפכה עמוקה. זכויות הילדים עוגנו גם הן באופן נרחב והחלטי יותר במסגרת המדינה והחוק הבינלאומי. למשל, ב-1924 נקבעה והוכרזה בז'נבה הצהרת זכויות הילד, שאחר כך יושמה בתקנות הסוכנויות והארגונים הבינלאומיים העוסקים בהגשת סעד לילדים. ב-1959 אישרה העצרת הכללית של האו"ם את ההצהרה בדבר זכויות הילד שכללה עשרה עקרונות שקראו להבטיח לילד, בין השאר, 'הגנה מיוחדת, אם באמצעות החוק אם בדרך אחרת, שתאפשר לו להתפתח באופן פיסי, שכלי, מוסרי, רוחני וחברתי בצורה בריאה ותקינה, בתנאי חופש וכבוד'. העקרונות הללו כללו לא רק את חובת הקיום החומרי של הילדים, ההגנה עליהם והחינוך שיש לתת להם, אלא גם את החובה להעניק להם האהבה ולהבטיח את אושרם: 'הילד זקוק לאהבה ולהבנה, וזאת למען פיתוחה המלא וההרמוני של אישיותו. כל אימת שהדבר אפשרי עליו לגדול, כשהוא מוקף דאגת הוריו ואחריותם, ויהא אשר יהיה באווירה של חיבה ושל בטחון מוסרי וחומרי. [...] הילד יקבל את האפשרות המלאה לשחק ולהשתעשע, אשר תכליתה כמוה תכלית החינוך'.

במאה העשרים גם הורחבו המסגרות והסביבות הייחודיות לילדים, ואף נוצרה תרבות ילדים ונעורים, שמצאה ביטוי בין השאר בתעשייה ובשיחתיים המיועדים לילדים ולנער בלבד: מוצרי אופנה, מזון, בידור, מוזיקה, ספרות, השכלה, רפואה ועוד. בכל הארצות המפותחות כבר אין הילד נדרש לתרום לפרנסת המשפחה אלא נעשה מעמסה כלכלית (המתקבלת ברצון) הולכת וגדלה על משפחתו. השינוי החשוב הזה תרם לתהליך המתמשך של ירידה במספר הצאצאים במשפחה.

תעשיית הסרטים ההוליוודית הכניסה לתפיסת הילדות המערבית ממד נוסף של אידיאליזציה וחמנטיזציה. הדבר נעשה באמצעות טיפוח כוכבים ילדים כמו שירלי טמפל ומחזות זמר משפחתיים כמו 'הקוסם מארץ עוץ' ו'מרי פופינס'. השינוי שחל במאה העשרים ביחס לילדים היה כה משמעותי עד ש'המחצית הראשונה של מאה זו הוגדרה, לא אחת, על ידי מדעני החברה כמאה של הילד, ומחצית השנייה הוגדרה כמאה של הנעורים'.

חונך לנערה/על פי דרכו/ה

התמורה בדפוסי השליטה ובמערכת היחסים בין הורים לילדיהם ובין מורים לתלמידיהם היא אחת התמוחות החשובות ביותר שהתחוללו במאה העשרים בעולם המערבי. את התמורה הזאת, המכונה בספרות המדעית 'פייזצנטרית' (pais - ילד בלטינית), אפשר להגדיר כמעבר מגישת 'ההורה והמחנך במרכז' לגישת 'הילד והתלמיד במרכז', לשון אחר: מחיברות (סוציאליזציה) מדכא/מאלף לחיברות משתף/מבהיר. התפיסה הפייזצנטרית היא תפיסת עולם הרואה בילד ובצרכיו את קנה המידה שלפיו יש לכוון את חניכתו. תפקיד החינוך מתמצה בהרחקת מכשולים והשפעת מזיקות, ביצירת תנאים ואווירה בונה, שיאפשרו לילד להוציא מן הכוח אל הפועל את כישוריו ואת סגולותיו האישיותיות החיוביות. על פי תפיסה זו, מן הראוי להשפיע על הילד לא באמצעות דעתם הכפה של המבוגרים ולא באמצעות תגובה אימפולסיבית לכישלונותיו, שהיא לרוב נקמנית ומפחידה (צרחות, אימים, מכות וכיוצא באלה), אלא באמצעות הסבר רציונלי הרגיש למוגבלות התפיסה של הילד, ובעיקר באמצעות משובים חיוביים של סביבתו הקרובה (בין השאר בני גילו).

ניצניה של התפיסה הפייזצנטרית הופיעו בכתביהם של הוגי דעות אירופים כבר במאות השמונה עשרה והתשע עשרה, אולם היא פותחה והחלה לחדור לעומק מערכת הערכים החברתית רק לאחר מלחמת העולם הראשונה, עם התפתחותם של מדעי החברה וההתנהגות, ובגלל הצורך שעוררה המלחמה לחפש את האדם ההומני כמענה לעליית האדם הטכנקרטי. במקומות רבים באירופה המערבית ובאמריקה צצו בתי ספר ניסיוניים (למשל, 'שיטת מונטסורי' באיטליה), שמנהלים שאפו לתקן את החברה באמצעות שינוי דפוסי החינוך - שאיפה שקיבלה את השראתה מן הפילוסופיה ההומנית של ג'ון דיואי ומכתביהם של זיגמונד פרויד וקרל יונג.

המחנכים והוגי הדעות ההומניים החדשים קראו תיגר פילוסופי ומעשי על השלטון הסמכותי המסורתי בבית הספר, במשפחה ובדת. הם דגלו בחיוב האהבה, בשלילת השנאה ובטיפול הביטוי העצמי האינדיבידואלי של הקטן. הניסיון המעשי הנודע והמשפיע ביותר ליישום התפיסה הזאת היה בית הספר 'סאמרהיל' שהקים באנגליה ב-1924 (בית הספר הועבר מאוסטריה) המחנך והפסיכולוג הבריטי אלכסנדר ס' ניל. ניל, שהרצה את תפיסת החינוך ההומנית שלו בספרים ובמאמרים שפורסמו כבר לפני מלחמת העולם הראשונה, גרס שאסור לטשטש את המיוחד שבכל ילד ולכפות עליו צייתנות עיוורת. הוא שלל למידה מתוך משמעת ובאווירה של חוק וסדר הסותרת את עקרון החופש, ושאיף לעצב באמצעות דגם היחסים שפיתח בבית ספרו ילדים מאושרים וחברותיים, וכניסוחו: 'ילדים פעילים, יוצרים, נונקונפורמיסטיים, אוהבי חיים, ולא חלקיקים נטולי חיים, מפחדים, בלתי יצרניים, מתופעלים, יראי חיים, ומכאן שונאי חיים'. הניסיון של ניל השפיע עמוקות על מחנכים רבים ברחבי העולם, ובכללם על מחנכים ישראלים, שראו בו מורה דרך. מקצת מספריו אף תורגמו לעברית (ראו להלן).

נעקדים באוהלה של תורה

מעמדם של הילדים ותפיסת החינוך במסורת היהודית הושפעו מטבע הדברים מן התפיסות שרווחו בחברה שבה התערך היהודים במהלך הזכות. אולם בשל אופייה המיוחד של הדת היהודית, דומה שבתחומים מסוימים התרחשו בקהילות ישראל תהליכים שהקדימו את התהליכים שהתרחשו באירופה הנוצרית ואולי אף השפיעו עליהם.

בתקופה המקראית היה האב רשאי למכור את בתו לשפחה ואת בנו לעבד, כדי לפרוץ את חובותיו או כדי להענישם על חטא שחטאו. פרשת עקדת יצחק, הנחשבת לאחד מסיפורי המוסר המכוננים של היהדות, היא כפשוטה פרשה מזעזעת למדי, שבה אב נכון ליטול את חייו בנו התמים מתוקף צו אכזרי של אלוהיו. יש הרואים בסיפור מיתוס שנעדר לבטל את מנהג הקרבת קורבנות האדם אך גם כך הסיפור אכזרי וזחה במושגים של היום.

בתקופת המשנה והתלמוד נחקקו חוקים ותקנות, מתקדמים לזמנם, שבאו להגן על ילדים, ולדעת מספר חוקרים הם מעידים על הבחנה בין ילדות לבגרות. למשל, האיסור שהוטל על אבות למכור את בנותיהם ולנצלן מבחינה מינית, איסור הטלת עונש מוות על ילדים, והתקנה המחייבת את האב לזון את ילדיו עד הגיעם לגיל שנים עשרה. ומעל לכל, העם היהודי נחשב לעם הספר ותלמודו, וחוקרים מצאו כי כבר במאה הראשונה לספירה היה מקובל בקהילות יהודיות לשלוח ללימודים שיעור קטן של הילדים (בני מיוחסים שהיו גם עשירים). בתקופה מאוחרת יותר נקבע שהכול חייבים בתלמוד תורה, ולמעשה נולדה מעין מערכת חינוך לבנים שלא היתה מקובלת בקרב עמים אחרים, שהיא העומדת כנראה בבסיס הצטיינותם האינטלקטואלית של היהודים לדורותיהם.

יתרה מזו, היהדות היא גם דת של קיום מצוות, ונקבעו בה תקנות מפורשות באיזה גיל חייב אדם לקיים מצוות - תקנות שיצחו בעקיפין הבחנות בין שכבות גיל. קביעתו של טקס הבר מצווה, המבטא את המעבר משלב הילדות לשלב הבגרות, לגיל 13, מעידה על הבנה פסיכולוגית עמוקה של המחוקק היהודי בשלב ההתבגרות.

עם זאת, חרף התפיסה המתקדמת לזמנה, ודאי שאין זהות בין החינוך היהודי האורתודוקסי ובין התפיסה הפיידוצנטרית. אכן, מלמדים ורבים רבים, שניחנו בטוב לב ובאינטואיציות אנושיות מפותחות, היו לאבות ומורים אהובים על ילדיהם ותלמידיהם, אך שיטת החינוך של 'תינוקות של בית רבן' היתה בעיקרה סמכותנית ובלתי מתפשרת, ולעיתים אף עריצה. במקרים רבים היה החינוך קשוח ואכזרי, והמחנך לא בחל במתן מכות נאמנות ביאליק, שנתייתם מאביו בהיותו בן שבע, גדל בבית סם שהיה קפדן ודקדק עמו ביראת שמים כחוט השערה'. בסיפור 'אני בוכה ומשתובב' הוא מתאר את העינויים שסבל מן המלמדים בחדר ומידי קרובי משפחה כאחד:

הרביים, שמסרני זקני לידיהם, רדו בי ביד חזקה וימררו את חיי בתואנותיהם. טיפסתי על עמוד הטלגרף - מלקות! החלקתי על גבי קרח - מכות מרדות! קראתי כתרנגול מעל הגג בחצי הלילה - הרג וחנק! [...] בשעת 'חרום' גדול, כשלא יכול עוד זקני החלוש לעמוד ולהתקיים בפני מעשי הרעים - מיד נדרזו ומזקקו 'בני משפחה', דודים ובני דודים, שבאו לטכס עצה ביחד ולעשות לי דין' בפומבי, קצת משום 'רחמנות על הזקן' וקצת לשם שמים, ולהורות את ה'יתום' דרך-דרך. וכן היו מורים דרך ארץ. אחד תופס בידי ואחד ברגלי, אחד פושט מכנסי אחד מותחני על ברכיו, ואחד מלקה, ואחד מונה וקורא: כך יפה לך, השקע! אל תהי שקע! [...] לפעמים כשנלקט הרבה כעס וחימה בלבבי, הייתי פורש אל אחד המחבואים, יושב ובוכה, חורק שיני הקטנות ובוכה.

שיטת החברותא של לימוד הגמרא בישיבה היתה מתקדמת וליברלית מבחינה אינטלקטואלית, אך לא היה בה כדי להתמודד עם הצד הרגשי של תהליך ההתבגרות. התובענות וחוסר הגמישות המאפיינים אותה היו ועודם קשים ומייסרים בעיקר לתלמידים שלא התברכו בכישורי למידה גבוהים. היהדות האורתודוקסית פיתחה בעצם קו יצור משוכלל של מאמינים טוטליים, שמטרתו היתה קודם כל לעקור אינדוואליזם ונטיות לביקורת ולטפח יראת שמים. מצוקות אינטלקטואליות ורגשיות במהלך ההתבגרות נתפסו כחולשה חוננית וכהפרעה למהלך התקין של האינדוקטרינציה הדתית.

המחנך הארץ ישראלי

ההקשבה לצרכים ולמגבלות הפיזיים והפסיכולוגיים של הילד, ותפיסתו כאדם אוטונומי ולא כנתין של הוריו ומוריו, איפיינו את החינוך הציוני כבר מראשיתו, אמנם לא במידה ובצורה הנהוגים היום במשפחות ובמוסדות חינוך רבים בארץ. כבר בגני הילדים ובגימנסיות העבריות הראשונות נמנעו הגננות והמורים מענישה גופנית, שהיתה מקובלת בחינוך התורני בחדר ובבית המדרש, וגילו הבנה למעשי משובה. רבים מהמורים היו אהובים על תלמידיהם והקשר החם בין מורים לתלמידים נשמר גם בגיל מבוגר. החיבה שהרעיפו המחנכים הציונים (בעיקר בדור הראשון) על תלמידיהם נבעה לא רק מהשפעת הגישה הפיידוצנטרית, אלא בשל חוסר הפורמליות המאפיינת את היחסים חברתיים חופשיים. אפשר שגם תלותם של המהגרים בדור הבנים-הממשיכים ותלותו של הערף המבוגר בחיילי החזית הצעירים היו גורם ממתן ביחסם של המבוגרים לילדיהם בתקופה המעצבת של הציונות.

אוטופיית 'היהודי החדש' עמדה גם היא ביסוד היחס המרוכך של הממסד, ובכלל זה הממסד החינוכי, לבני נוער בארץ. בני הארץ יועדו להגשים אוטופיה זו ונתפסו כנסיכי הציונות ותפארתה. 'כולם מסכימים, שהילדים הם 'המוצר' הכי יקר של הקיבוץ והדאגה להם וחינוכם חייבים לעמוד בראש מעיניו [...] קודם הילדים אחר כך הבקר, אחר כך העובדים', ציטט העיתונאי הבריטי ארתור קסטלר דברים שאמר לו אחד מוותיקי הקיבוץ, שהוא ביקר בו בשנות הארבעים.

עם זאת, חשוב לסייג ולהדגיש כי מצד אחד אוטופיה זו תרמה לרגישות גדולה כלפי הילדים ולמיסודה של מערכת חינוך הקשובה להם ולצרכיהם מגיל צעיר מאוד; אך מצד אחר, אידיאל הפטרוטיזם שבמרכזו האיכר והלוחם יצר את מה שברחו בטלהיים כינה 'תרבות ציונית ספרטנית', שניסתה לבגר את הילדים (בעיקר את הבנים) מוקדם ככל האפשר, לחסן אותם מבחינה נפשית וגופנית ולהחדיר בהם משמעת וצייתנות אידיאולוגית. זו גם אחת הסיבות לכך שגיבורי ספרות הילדים הציונית הם בדרך כלל דמויות מיתולוגיות של בני חיל, מכבים צעירים ואמיצים, כפי שמבטא זאת המשורר

רפאל ספורטה: 'ילדי ישראל, דור עזוז וגבור, צועדים ושרים/ונשאים את האור'. לדעת צבי זהר, מראשי החינוך העברי בארץ ישראל ומעצביו, שני הפנים הללו בחינוך הציוני אינם סותרים אלא משלימים זה את זה. בהקדמה לספרו 'ארץ ישראל בחינוכנו' (תש"ח), ספר הדרכה למורים יהודים בתפוצות, כתב:

שני מומנטים השפיעו על דרך החינוך החדש בזמננו: המומנט האידיאולוגי והמומנט הפסיכולוגי. [...] הננו מחויבים, מנקודת ראות פדגוגית, דוקא, לראות את בית הספר קשור קשר אמיץ אל האידיאולוגיה של החברה, שהקימה אותו. גדולה מזו: גם במובן הפרוייקציה לעתיד, מן ההכרח שהמוסד יהא מושרש באידיאולוגיה הקשורה בתנועת התחייה בארץ ישראל. [...] הפסיכולוגיה התקדמה הרבה במשך הזמן הזה. ובימי המעבר למאה החדשה נתנה לנו תגלית חשובה ביותר: ניתן לומר - הילד נתגלה גילוי מדעי. אם רוסו, פסטלוצי, פרבל ואחרים, דרשו יחס טוב, רכות, טבעיות וסבלנות בחינוך והוסיפו לתבוע חופש, שמחה וגיל לילדות; אם אלן קיי, לילי בראון וכיוצא בהן הכריזו מלחמה על זכותו של הילד 'להגדרה עצמית' וכו'; אם הפדגוגיה האכספרימנטלית השתדלה ועמלה למצוא בסיס להתאמת פעולות החינוך והלימוד לספציפיות של דרגות הילדות - הנה אפשר להגיד ש'פסיכולוגיה העומק' גילתה את השלמות בנפשו של הילד.

ואכן, אבות החינוך הפיידוצנטרי, שרבים מספריהם תורגמו לעברית, נתנו השראה לחלוצי החינוך העברי. זהר הוציא לאור ב-1953 מקראה פדגוגית בשם 'בעיני מחנך' (ספרית פועלים), שבה כינס הגיגים וסיפורים קצרים מתורגמים של הוגים וסופרים חשובים, יהודים ולא יהודים. חיים נחמן ביאליק, לב טולסטוי, ג' דה מופאסאן, מרק שאגאל, וינסטון צ'רצ'יל, מקס ברוד, זיגמונד פרויד, אברהם שלונסקי ואחרים, שהצטיינו במסר חינוכי נאור. זהר הוסיף דברי הסבר דידקטיים משלו וכתורות משנה, כגון: 'המבוגרים בעיני הילדים', 'על יחס הכבוד לילד', 'הילד היוצא דופן', 'הילדים זקוקים למורים-דידים'.

לכתביו ולמורשתו של המחנך הדגול ד"ר יאנוש קורצ'אק היתה השפעה רבה במיוחד על אימוצה של התפיסה הפיידוצנטרית בחינוך הציוני. בית היתומים היהודי בורשה, שנסד ב-1911, היה אחד הבניינים המפוראים ביותר ששוכנו בהם ילדים יתומים באיחופה, ושמו יצא לתהילה בכל רחבי היבשת כאחד המוסדות החינוכיים המתקדמים והמהפכניים של התקופה. מנהל המוסד, קורצ'אק, רופא שנעשה מחנך והוגה דעות, הנהיג במקום מעין ממלכת ילדים אוטונומית. 'ממלכה' זו התבססה על ניהול עצמאי של התלמידים, ובכלל זה מערכת שיפוט פנימית, שבה המחנך הוא רק נציג ב'מועצת בית הדין', ועל משובים חיוביים: עידוד הילדים למעשים טובים על ידי הענקת אותות הכרה והוקרה לראויים (הם נקראו 'גלויות זיכרון'). אכן הראשה במשנתו החינוכית של קורצ'אק היתה ההנחה כי הילדות אינה תקופה של הכנה לחיים, אלא חלק מן החיים, ושחשיבותה אינה פחותה מזו של חלקי החיים האחרים. לכן קבע שחובת החברה לכבד את תקופת הילדות בדומה לתקופות ההתבגרות והבגרות בחיי האדם. המשמעות היא שזכות הילדים שווה לזכות המבוגרים. הם זכאים לא רק לאהבה, אלא ליחס של כבוד לאישיותם ולהווייתם הרחנית.

קורצ'אק הטיף כנגד הזלזול, הפטחנות והעריצות כלפי ילדים, שהיתה שכיחה ומקובלת בזמנו: 'הילד אינו כסיל', כתב באחד ממאמריו שסותרת 'הזכות לכבוד'. 'הכסילים שבהם אינם מרחבים מאשר בכלל המבוגרים. [...] לא אחת יעמוד הילד הנבון תוהה ובוהה בפני האיוולת החובלנית, הציניקית, העולבנית'. בהקדמה לאחת המסות המפורסמות ביותר שלו, 'כאשר אשבו ואהיה קטן', כתב קורצ'אק מילים שיש בהן כדי לתמצת במידה רבה את השקפת עולמו הפדגוגית:

אתם אומרים: - משעממת אותנו ההשתקעות עם הילדים. הדין עמכם. אתם אומרים: - כי אנו מוכרחים להנמיך עצמנו למושגיהם. להנמיך, לכפוף, לגחון, לכווץ. טעות בידיכם. לא דבר זה מיענו. - אלא שאנו מוכרחים לטפס ולעלות למושגיהם. לטפס, לזקוף ידים, לעמוד על בהונות, להגיע. שלא לפגוע.

כתביו ההגותיים והספרותיים של ינוש קורצ'אק, שנחשב לאחד מהוגי הדעות החשובים ביותר בעולם בתחום החינוך בתקופה שבין שתי מלחמות העולם, תורגמו לעברית לפני הקמת המדינה. ב-1933 יצא לאור ספרו הראשון בתרגום עברי 'המלך מתיא הראשון', שהוא סיפור לבני הנעורים. באותה שנה הוגשו לראשונה לקורא העברי גם פרקים ממשנתו החינוכית. הם נתפרסמו ב'אפקים', במה לחינוך בהוצאת הוועד המרכזי של הסתדרות 'תרבות' בפולין, בעריכת צבי זהר. ב-1934 ביקר קורצ'אק בפעם הראשונה בארץ (ב-1936 ביקר בה שנית), והביקור הביא לא רק להיחזק הקשרים בין לבין אנשי החינוך העברי בארץ, ובעיקר המחנכים בתנועה הקיבוצית, אלא גם להגברת קצב מלאכת התרגום של כתביו מפולנית לעברית. סיפורי לילדים התפרסמו בעיקר בשבועון 'דבר לילדים' ובספרים. מקצתם, כמו 'יתם הקסם' (סיפור על מחשבותיו ומעשיו של ילד יצרתי, שעלילתו ממצגת בין מציאות לדמיון), היו פופולריים מאוד בקרב ילדים ומחנכים בארץ. הוגות נפרשה לקורא העברי בהרחבה בקובץ 'כתבים' בתרגומו של דב שטוק-טזו (הקיבוץ המאוחד, תש"ג).

קורצ'אק היה דמות ידועה ומשפיעה, בעיקר בקרב אנשי חינוך בארץ. אך רק אחרי שנדעדה פרשת רציחתו המזעזעת על ידי הנאצים וגוברת האלטרואיסטית סמוך למוותו, כאשר סירב להציל את עצמו והעדיף להישלח למוות יחד עם חניכיו היתומים, הוא נעשה לגיבור ולמיתוס לאומי. בה בעת גדל מאוד קצב התרגום של כתביו לעברית וכן גם החיבורים על אישיותו ופועלו. עד כמה היה נערץ בארץ אפשר ללמוד מדברי ההקדמה שכתב גדליה אלקושי, בביליוגרפיה המוערת של כתבי קורצ'אק, שפורסמה ב-1972:

פרשת חייו המיוסרים של הקורצ'אק החולה והזקן בחברת יתומי-חניכיו בגטו וארשה הגוסס, תוך דאגה אבהית להם עד אחרון יומם-יומו, וסיפור צעידתו יחד עמהם לקרונות המוות, היוו סיוע טראגי מחריד, אך גם מעורר השתוממות והערצה, למעגל חיים שעמד כולו בסימן של מסירות נפש לילד המקופח. [...] וכך, לאחר מותו הטראגי התעלה קורצ'אק בתודעת האדם מישראל למדרגת קדוש-מעונה, ושמו צורף לשרשרת הזהב ההיסטורית של גיבורים, מקדשי שם ישראל. וההילה האגדתית של קורצ'אק המעונה הקרינה מזוהרה גם על המורשת הרוחנית שלו, והאצילה לה מימד נוסף, הוא מימד המופת האישי המעלה.

מחנך והוגה דעות אחר שהשפיע על התפיסה ההומנית והפולורליסטית של החינוך הציוני היה אלכסנדר ס' ניל, שכבר דובר בו לעיל. במחצית שנות החמישים יצאו לאור בארץ שני ספריו הנודעים 'חופש - לא מתירנות' (יהושע צ'צ'יק, 1956) ו'המשפחה והילד החפשי' (דפנה, תשט"ז). אף על פי שניל כבר היה ידוע בארץ. התרגומים לעברית של ספריו עוררו חשם רב. 'קוראים רבים'. כתבה אחת ממבקרות הספר. 'הוא אלה שמעורים בעיני

פסיכולוגיה וחינוך והן אלה שאינם מציינים אצל מושגים פדגוגיים ופסיכולוגיים מדעיים, ימצאו עניין רב בספרו החדש של א.ס. ניל. הספר כתוב ברגש רב ובסגנון קל, והוא נקרא כחומאן - אם כי כלולים בו חומר מדעי רב, רעיונות מעמיקים ובעיות רציוניות רבות.

ואכן, אלה היו ספרים מתקדמים מאוד לתקופתם ושיקפו את אישיותו החזקה של ניל, ואת הנון-קונפורמיזם, חוש ההומור, השכל הישר והרגישות האנושית, אשר איפיינו אותו לכל אורך דרכו הפדגוגית ואשר הקנו לו שם של אחד המחנכים המוכרים והמשפיעים במאה העשרים. ניל כתב בחופשיות ובכנות ומתוך גישה ליברלית על נושאים שלא כתבו עליהם באותה פתיחות בעבר: על בעיות הילדות, תקופת ההתבגרות, המתח המשפחתי, נימוסים, שיעורי בית, חינוך מיני (יש כאן התייחסות ליברלית לאוננות ולומוסקסואליות), אמצעי מניעה, צנזורה, מכות, עישון, שתייה, התמכרות לסמים, ניבול פה, אימוץ וכו'. 'המשפחה והילד החפשי', ספרו השבעה עשר במספר של ניל, היה כעין סיכום של השקפת עולמו הפדגוגית, שהתבססה בין השאר על תצפיות שערך בשלושים שנות קיומו של המוסד שלו, 'סאמרהיל' (אחד המוסדות הנודעים בעולם, שנהל בשיטה של אוטונומיה מלאה לילדים), וכן על יסוד ההתבוננות בביתו הקטנה (היא נולדה לו בהיותו בן 66) ובילדי ידיו, שהתחנכו על פי השיטה הליברלית שלו. ד"ר ולטר הופה ציין בספרו לתרגום העברי של הספר:

לא רק שהמהדורה אזלה תוך תקופה קצרה, אלא הספר גם השפיע השפעה רבה על הורים צעירים. הוא הפך נושא לויכוח בחוגים נרחבים ביותר וזכה לשם של אחד הספרים החשובים בזמננו. זאת לא רק משום שפתו הישירה והבלתי אמצעית של ניל ולא רק משום אופיו הנפלא והכן, והבנתו העמוקה לילדים, שהוא תמיד עומד לצדם, ללא כל תחושת שנאה וקנאה. [...] ניל מורה לנו את הדרך לאושר ולחופש ומלמדנו כי לא מוסריות כפויה, לא שיטת לימוד זו או אחרת, ולא אידאולוגיה מסוימת יכולים לעשות את הילד מאושר, פעיל ובעל כושר חיים מלא - כי אם אהבה טבעית לילדים ויכולת להזדהות אתם.

בין החינוך הממלכתי לחינוך הקיבוצי

לאחר קום המדינה, כאשר נוסדה מערכת החינוך הממלכתית ולסגל ההוראה הצטרפו גודדי מורים מהגרים מאירופה שהביאו אתם תפיסות חינוך שמרניות, התחזקה הגישה הסמכותנית והבירוקרטית בישראל ודחקה במקצת, בעיקר בערים, את הגישה הפלורליסטית-פידוצנטרית שאיפיינה את מערכת החינוך בחברה היישובית הבלתי ממוסדת. רבים מהמורים שהגיעו ארצה בגלי העלייה ההמונית הנהיגו בכיתותיהם משטר קפדני של סדר, משמעת ונימוסים, והטילו מורא על תלמידיהם. התפיסה הישגית המכוונת לציונים ומבוססת על מבחנים ושיעורי בית הלכה והשתלטה בבתי הספר העממיים והתיכוניים, והדגש האינטלקטואלי (הספקי חומר כהכנה לבחינות הסקר והבגרות) גבר (בעיקר בכיתות הגבוהות) על הדגש חברתי-הפסיכולוגי.

מספרם העצום של התלמידים החדשים, שרבים מהוריהם לא ידעו עברית וחסרו השכלה בסיסית, הקשה על מערכת החינוך בארץ לשמור על מערכת יחסים אישית בין המורים לתלמידים והשפיע גם הוא על אימוץ מודלים בירוקרטיים-סמכותניים, שאינם בחלים בענישה מחמירה.

חשוב לסייג ולהדגיש שחרף השינויים שתוארו לעיל, החינוך הממלכתי החילוני בישראל הצטיין מאז ומעולם בגישה ליברלית ומשפחתית יותר בהשוואה למקובל בארצות אירופה. ברוב בתי הספר לא הונהגה תלבושת אחידה, הילדים מעולם לא כינו את מוריהם בתואר 'אדוני' או 'גברתי' אלא בפשטות חסרת גימורים: 'המורה', ובמקרים רבים אף בשמם הפרטי. הכיתה הישראלית הטיפוסית היתה ועודנה חעשת, ובקשת זכות הדיבור נעשית על פי רוב בנפנוף ידיים עצמאי ובהתפרצויות ספונטניות. גם הקשר בישראל בין המורים להורים היה ועודם בדרך כלל חם ובלתי אמצעי, והוא מתבטא בשיחות רבות מלב אל לב ובשיתוף ההורים בפעילות הבית ספרית, בעיקר בחגיגות במועדי השנה.

המוסד החינוכי הממלכתי היחיד ששמר מיום היווסדו ועד היום על אורינטציה פידוצנטרית ליברלית, ועל כיבוד השונות בין ילד לילד, ולא ספף עצמו לכללי משמעת בירוקרטיים ולמכוונת הישגית, הוא גן הילדים. בכלל, דומני שלמאפייניו הסוציולוגיים של גן הילדים הישראלי, שיש הטוענים (ואני שותף לדעה זו) שאין לו אח ורע בעולם, יש חלק חשוב מאוד בעיצוב המנטליות הישראלית ואופי הקשרים הבינאישיים בארץ.

כבר מראשית ההתיישבות הציונית היה לגן הילדים העברי תפקיד לאומי חשוב בהקניית השפה העברית, בחידוש חגי ישראל וביצירת פולקלור ארץ ישראלי אותנטי (שירים, טקסים). אולם בניגוד לגני הילדים במדינות הלאום האירופיות, שטיפחו את תרבות הפטרויטיזם באמצעות חינוך סמכותני המדגיש ציות, משמעת והקפדה על סדר, ניקיון ואחידות, בישראל הגישה לפעוטות היתה על פי רוב רכה, אישית, גמישה וסובלנית מאוד. המדריכות בסמינרים לגננות נהגו להדגיש לפני הסמינרסטיות את הצורך להיות קשובות לצרכי הילד ולרגישותו, בין השאר משום שהן הירבו להיעזר בתבונת פסיכולוגיות על נפש הילד. להלן דוגמה הלקוחה מספר הדרכה לגננות, פרי עטה של מרים חות, שיצא לאור בשנות החמישים - ספר שלאור התחנכו דורות של גננות בארץ:

ההנאה הגופנית, היצרית, משמשת יסוד ליחסו של הילד אל עצמו ואל העולם; על כן עלולה הפגיעה בה להתפשט ולעבור גם אל תחומי-חיי האחרים. למשל: תביעה לניקיון הנתבעת בחומרה, בחוסר אהבה ובאי עקביות, מעוררת אצל הילד מרדנות, עקשנות ותוקפנות - העוללות להתגלגל אל שאר תחומי החיים, בצורת פעולות 'נקם' נגד העולם כולו. [...] גילוי הבנה לצרכיו וליכולתו, גישה חיובית ליצירתיות והכוונת לאפיקים יוצרים, סיוע מתמיד ואוהד - עשויים לייצב את מעמדו ולעזור בעיצוב אישיותו. [...] חיזוק הילד במאבקו עם המציאות והגברת יכולתו למלא אחר תביעות החינוך - דורשים יחס יציב בין הילד והוריו. אסור ללוות את התביעות באיומים ובאמצעי כפייה, להיפך: יש לנהוג בהבנה, לגלות נכונות לעזרה, לעודד בשעת חולשה. גישה כזו תהא מסייעת לעיצוב אישיות המתפתחת של הילד. כדי לעזור לילד שימצא לו סיפוק בדרכים מותרות ורציוניות, בהתאם למושגים החברתיים של הסביבה בה הוא חי, יש ליצור בשבילו תנאים ואפשרויות לעיסוק בחומרים מחומרים שונים. יש להגיש סיוע פעיל לצרכיו [...] לחזק את הרגשת עצמאותו ובטחונו.

הגישה הפתוחה לילדים באה לידי ביטוי בגן הילדים (בהכללה רחבה, כמו גם ברבדים רבים). למשל, בהימנעות מעונשים גופניים, בלגיטימציה להביע רגשות וכעסים מתוך התחשבות במצוקות ובפחדים המאפיינים את הגילאים הללו, בדגש על יצירתיות והבעה עצמית (בנייה, ציור, שיחה פתוחה

וכו') ובמרחב וחופש פעולה פיזיים ברחבי הגן. ילדי הגן הורשו ואף דורבנו לצבוע בידיים בצבעי גואש, לקשקש במרץ על ניירות בריסטול, לשיר בקולי קולות, להשתובב בחצר, ללכלך את בגדיהם בבזבז ובחול, לקפוץ על מגלשות ולאכול בידיים.

התפיסה של 'הילד במרכז' השתקפה גם בארכיטקטורה הפנימית של גן הילדים הטיפוסי. רוב הגנים נבנו בצורה המותאמת לצרכיו וליכולות של הילד כדי להבטיח לו עצמאות ומרחב מחיה גדול. הרהיטים הותאמו לגובהם של הילדים וברז המים והשיחתיים נקבעו בגובה המתאים לשימושם. הגנים בישראל נראו כבר בתקופת היישוב ובראשית המדינה כמעין ממלכת ילדות: יצירות הילדים תלויות על הקיר או מונחות על המדפים לראווה; צהלות ילדים נשמעות מכל עבר; צעצועים, גרטאות, בובות ותחפושות פזורים ברחבי הגן; פינת המשחק שוקקות חיים: ארגז חול, קוביות, שולחן עבודה מרווח עם לוחות לינויאום; פינת כלי רכב, סולמות ונדנדות ופינת קריאה.

שיעורי הריתמיקה עם כלי מוזיקה (רעשנים, פעמונים, מציתים, תיבות הקשה וכו'), השיחות והשירים במעגל בהנחיית הגננת ועזרתיה (שיחות שבהן הותר לילדים להיכנס לדברי הגננת), טיולים והתבוננות מודרכת בחיק הטבע, חגים וימי הולדת עליזים בשיתוף ההורים - כל אלה היו והם עדיין חלק מהאווירה המשפחתית והבלתי פורמלית של הגן הישראלי הטיפוסי והם נובעים מהתפיסה הליברלית המאפיינת את יחסה של החברה הישראלית לילד הקטן. למעשה, עד היום גני ילדים הם שמורת טבע חינוכית. בשנים האחרונות יש בגנים סימולציה של בית מגורים (מטבח מאובזר, חדר שינה וכו') ושל מוסדות שונים וכמו כן פינת טלפונים, פינת מחשב וכו'.

כל 'הכיף' הזה נקטע עם המעבר לבית הספר, וסיבות הדבר מחייבות מחקר. עם זאת, ניתן לשער שהעבודה שמנהל בתי הספר ורבים מהמורים בשנות החמישים והשישים היו גברים, שהם מטבעם קשוחים וקפדנים יותר, היא אחת הסיבות לתופעה. בית הספר היסודי אמנם שימר מקצת מאווירת הגן, בעיקר בכיתות הנמוכות (א-ג), אך בכיתות הגבוהות יותר השתלטה הגישה הברוקרטית והסמכותנית על אקולוגיית המחיה בבתי הספר.

זרם החינוך הקיבוצי היה שונה במהותו מן הזרם הממלכתי, משום שנבנה מלכתחילה על תפיסה אולטרה-ליברלית שהיתה חריגה מאוד לזמנה. ראשוני המחנכים בקיבוץ (צבי זהר, שמואל גולן, יהודה רון פולני, חיים שפרוני, רחל צנלסון, לובה לויטה, אסתר אידלסון, אמה תלמי, יצחק טבנקין, יעקב פדן, דוד אידלסון, דוד אומנסקי, משה ועבריה כרמי, שמואל סבוראי, אלעזר שמאלי, יהושע מרגולין, ורבים ואחרים) עיצבו את תפיסת עולמם החינוכית קודם כל על פי האינטואיציה האישית שלהם, שנוצרה מתוך מגע של מבגרים עם ילדים באזורי קפ"ר. באחד מספרי ההגות של החינוך ההתיישבותי נכתב:

נבט זה של חברת הילדים לא קדמה לו כל הנחה מדעית. הוא עלה מתוך חיי הקיבוץ ומתוך הצרכים החינוכיים. הקשבנו לרצונו של הילד, היינו ערים לצרכיו והלכנו לקראתו. אחר-כך באו אנשי-שם והוכיחו, כי האינטואיציה שלנו ושל הילדים נכונה היתה, בריאה והכרחית.

תפיסתם של מחנכי הקיבוץ הושתתה גם על מערכת הערכים הצינונית, על תפיסות אוטופיות של החינוך שהיו חלק מהאוטופיה הכללית של התנועה הסוציאליסטית, על התפיסות של אחוות בני נוער, שהתפתחו בתנועת הנוער החלוצית בגולה, על השקפת עולמם של מתקני החינוך מהמאה התשע עשרה ואילך, ועל הפסיכואנליזה. לא בכדי אחד הספרים האהובים ביותר על מחנכים בקיבוץ היה ספרו הנודע של אנטון סמיוביץ מאקארנקו 'הפואימה הפדגוגית'. הספר, שיצא לאור ב-1951 בתרגום עברי של אברהם שלונסקי (ספרית פועלים), עוסק במחנך דגול האוסף חברה של נערים ונערות משוטטים, שאיבדו את ביתם ומשפחתם במלחמת העולם השנייה, ונהפכו לציניקים, גנבים ופושעים. בעבודה מאומצת, באהבה ובמסירות הוא מצליח לשקם אותם בחווה שהם בונים ומנהלים בעצמם, וכך הוא מחזיר להם את ביטחונם העצמי ואת אמונתם בזולת.

בתי ספר קיבוציים רבים פנו עורף כבר בשנות השלושים לשיטות החינוך ולדפוסי החינוך המסורתיים - להרצאה הפרונטלית בכיתה, ליחסים פורמליים בין המורה לתלמידו, לשינון מכני של החומר, לשיטת העונשים, המבחנים והצינונים - וקיימו הלכה למעשה את הרעיונות הפדגוגיים והחברתיים המתקדמים ביותר של אותה תקופה: למידת-חקר עצמאית, ניסויים בשטח, דיונים קבוצתיים, מעורבות פעילה של המחנכים בחיי הילדים, ארגון בין-גילי של החינוך, וכיוצא בזה. הציפייה מהמחנך בתנועה קיבוצית היתה, כפי שכתב מוני אלון, היסטוריון של הקיבוץ, ש'בפגישתו עם הילדים שיהיה סובלני ומכבד אישיותו של הילד, וכן שיחפש דרכים של שכנוע במקום שיפעיל סמכות כפייתית'. הדברים מודגמים במדריך החינוך של יהודה רון פולני, ממעצבי החשובים של החינוך בקיבוץ:

הדרך הנכונה בחינוך החל מהגיל הרך ביותר היא להוציא ככל האפשר את גורם הפחד, המרבה אי-נחת בחיים האמוצינאליים של הילד, ולהתבסס ככל האפשר על סיפוק נכון של צורך הילד באהבה, המרבה נחת בחייו: חינוך כזה יימנע ככל האפשר מאמצעים מדכאים, כגון - פניית עורף או עזיבה, ולעומת זאת יסביר פנים ויגלה אורך רוח והומור טוב (הזדהות!); יעזור לחניך ויעודדו בכל רגע של רפיון רוחו - ולא ירבה כלפיו בגערות וירחק ככל האפשר מן השימוש בפקודה, באיום או בעונש, אשר דרכו ב-99%, להכעיס, להעליב ולפגוע (צורך באהבה!); יסביר ואף ינסה לשכנע, אולם ידיר את עצמו מן השימוש בשיטת 'הפרס והעונש', שאין לה כל אחיזה בחיי שיתוף, ועל כן - פסולה בחינוך המשותף.

'חברת הילדים' והמוסד החינוכי המשותף היו לדעת רון פולני מסגרות חיים וחינוך כמעט ללא מקבילה בעולם, והם ביטאו את האוטונומיה שניתנה לילדים ולבני הנוער בקיבוץ. בכמה מהקיבוצים מלד בסוף שנות החמישים 'יום הילד' שבו באה לידי ביטוי טקסי מרכזיותו של הילד בקיבוץ והגישה הליברלית כלפיו. יש ששילבו את 'יום הילד' בחג העלייה לקרקע של הקיבוץ, יש שהצמידו אותו ליום הילד הבינלאומי ויש שקיימו אותו בל"ג בעומר, בשל היותו חג לילדים.

בשנות השבעים החל זרם החינוך הממלכתי ליישם במשורה ובזהירות כמה מהעקרונות הליברליים של החינוך שהיו נהוגים בקיבוץ. לראשונה הוקמו בישראל מספר קטן של 'בתי ספר פתוחים', והאווירה בכיתה בבתי הספר 'הרגילים' נעשתה פורמלית פחות ומושגת יותר על גישה אישית. גם הקמת חטיבת הביניים בשלהי שנות השישים ומיסודה בשנות השבעים היו במידה מסוימת תוצאה של הרפורמה החדשה. תמורה זו לא נבעה בהכרח מהשפעה של הקיבוץ, שהרי באותה עת החלה התנועה הקיבוצית לאבד מזוהרה המיתולוגי בעקבות תהליכי הקפיטליזציה. התמורה

בשנות השישים הופיעו באיחפה ובארצות הברית תפיסות חינוכיות חדשות אנטי-ממסדיות, שכנו 'פארגרסיביות' או 'רדיקליות' (או שתיהן גם יחד). מספר סיבות עמדו בבסיס התופעה: משה חדשה של מחקרים חשובים בפסיכולוגיה של החינוך ושל הילדות (למשל של ז'אן פיאז'ה ולב יוגוצקי) ושל תיאוריות פסיכולוגיות-אקזיסטנציאליסטיות (מאסלאו, הוג'רס, ואחרים), נאו-מרקסיסטיות וניאו-פריידיאניות (מארקוזה, רייך, פחם ואחרים); התחזקות התביעה הפוליטית לאינדיבידואליזם וחופש אישי; הופעתן של תנועות השמאל החדש שקראו לשוויון זכויות אזרחי, למתן הזדמנות שווה למיעטים ולסגירת פערים כלכליים; וגל אנטי-ממסדי ששטף את המערב בעקבות מלחמת העולם השנייה, מלחמת קוריאה, אלג'ירה ווייטנאם, שכנה 'איפכא תרבות' (counter culture).

התפיסה החדשה, שמבשרה היה אלכסנדר ניל, שללה את הפורמליזם של בית הספר המסורתי וביקרה את התמקדותו בצד האינטלקטואלי של התפתחות הילד ואת התעלמותו מההיבטים הריגושיים והחברתיים בחייו. החינוך הפורמלי הותקף גם על הסטריליות שלו, כלומר ניתוקו של הילד מ'החיים האמיתיים', על חנק היצריות הטבעית של בני התשחורת ועל עיצובם בתבניות אחידות בסביבות סינתטיות. והיתה פה גם ביקורת פוליטית סמויה: 'בית הספר משרת את החברה הקיימת ופועל למען הנצחת הסטאטוס קוו החברתי והפוליטי, אם לא במפורש, הרי לפחות באמצעות מה שנקרא "תוכנית הלימודים החבויה שלו" [the hidden curriculum] המחנכת לציאות לאוטוריטה, לקונפורמיות חברתית, לראיית סדר- החברה הקיימים כ"טבעיים" וכד". הוגי הדעות החדשים של החינוך חשפו בספריהם ובמאמריהם את הפן המדכא והעריץ של בית הספר ואת האווירה הכפייתית הבלתי אנושית שחיים בה תלמידים רבים - הקפדה קטנונית על חוקים, ענישה אלימה, השפלה, זלזול, בז והפחדה של מורים ומנהלים. מקצתם אף השוו את בית הספר לבית סוהר וקראו לביטול המוחלט, למשל איוון איליץ' בספרו 'ביטול בית הספר' (1970).

המתונים יותר מבין אותם הוגים הטיפו בכתב ובעל פה לרפורמה במערכת החינוך הממלכתית, שתביא להומניזציה של יחסי הגומלין בתוכה, לתפיסה אנושית ורגישה יותר של הילד ולהרחבת הזכויות והחירויות שלו. התוצאה המעשית של המגמה הליברלית הזאת בחינוך היתה הקמת בתי ספר ניסויים ברחבי העולם (בעיקר בארצות הברית) שהעמידו מסגרות חינוך אלטרנטיביות מסוגים שונים לחינוך הממלכתי, והכנסת שיטות הוראה חדשות, שהדגישו הוראה יחידנית/שיתופית, דיאלוגית ויצירתית, המבוססת על אווירה של תמיכה ורעות ולא על אימים והרתעות.

בשורת הגישה הפארגרסיבית-הרדיקלית בחינוך הגיעה למערכת החינוך הישראלית בעיקר באמצעות החוגים לחינוך באוניברסיטאות וגם הסמינרים למורים. המתוכים החשובים ביותר לרעיונות אלו מבין חוקרי החינוך הישראלים היו צבי לם מהאוניברסיטה העברית ואדיר כהן מאוניברסיטת חיפה. השניים פירסמו בשנות השבעים והשמונים סדרה של מאמרים וספרים בעברית שבהם הוצגו למורים ובפקולטות לחינוך וגם לקורא הישראלי, עיקרי משנתם החינוכית והגותם של רפורמטורים ותיקים וחדשים בעולם המודרני: אלכסנדר ס' ניל, רודולף שטיינר, ברטראנד ראסל, איוואן איליץ', מרטין בובר, ג'ון הולט, הרברט קול, פאול גודמן, הנרי ז'לי, ג'ונתן קוזול וקרל הוג'רס.

מערכת החינוך הישראלית לא היתה סמכותנית וקשוחה כמו מערכות החינוך באיחפה ובארצות הברית ולכן זועזעה פחות מהגל הרדיקלי. אולם, כפי שצוין לעיל, לגל הזה היתה בכל זאת השפעה כלשהי בארץ, שהתבטאה בעיקר בהדגשת ההיבטים הפסיכולוגיים של החינוך בהכשרת מורים ובבתי הספר. הדבר בא לידי ביטוי גם בשילוב יועצות פדגוגיות, בריכוך המשמעת הבית ספרית, בניסיונות חדשניים בהוראה, למשל הוראה בקבוצות קטנות, ובשנות השמונים והתשעים בגידול משמעותי במספר בתי ספר היחודיים והאלטרנטיביים, בשילוב ילדים ממשפחות עירוניות בגנים ובבתי ספר הקיבוציים, ובמעורבות גוברת של ההורים בבית הספר (על כך גם בהמשך). כמו במערב, בתי הספר האלטרנטיביים (כגון בתי הספר הדמוקרטיים, בתי הספר לטבע, בתי הספר לאמנויות ואחרים), הוקמו בישראל ביוזמתם של הורים או של עמותות פרטיות, משום שההורים חצו במסגרות חינוך ששוררת בהם אווירה דמוקרטית והומנית יותר, המאפשרת לתלמידים מרחב מחיה גדול. בתי הספר הללו קיבלו בהדרגה הכרה ממשרד החינוך, ולאחרונה גם מבית המשפט, כאשר פסק דין תקדימי של בית המשפט המחוזי בתל אביב קבע שזכותם של הורים להחליט בעניין חינוך ילדיהם.

על מערכת החינוך בישראל השתלטה למעשה בעשור האחרון התפיסה הפסיכולוגיסטית והקפיטליסטית, והמיומנויות הפסיכולוגיות והקוגניטיביות בהוראה תופסות בחשיבותן את המיומנויות האידיאלוגיות הישנות (החדרת ערכים ציוניים). כאן נעיר: חבל שהצלחה בתחום הקוגניטיב-פסיכולוגי איננה מתקרבת להצלחה בזמנו בתחום האידיאלוגי, ולמעשה יש רבים (ואני בתוכם) הסבורים שבתחומים רבים בית הספר הישראלי נסוג לאחור. כך למשל, רמת ההוראה ירדה ורמת האלימות עלתה.

'והילד הזה הוא אני'

אם המערכת המסורבלת של החינוך הממלכתי הפנימה באיטיות ובהססנות את המסר של החינוך הפארגרסיבי, הרי שבממלכת ספחות הילדים בארץ התחוללה בשנות השבעים תמורה של ממש, שיש לה השפעה עמוקה גם על מערכת היחסים בין הורים לילדים בתוך המשפחה הישראלית.

ספחות הילדים העברית היתה מפותחת מאוד בארץ כבר בתקופת היישוב וראשית המדינה. כמעט כל הקלסיקה העולמית ההומנית תורגמה לעברית - החל בספרי ילדים מהמאה התשע עשרה כמו 'הרפתקאות אוליבר טוויסט' (1829) של צ'רלס דיקנס, 'אוהל החדד תום' (1852) של הריאט ביצ'ר סטאו, 'עליזה בארץ הפלאות' (1865) של לואיס קרול, 'נשים קטנות' (1868) של לואיזה מיי אלקוט, 'תום סוואר' (1876) ו'הרפתקאותיו של הקלברי פין' (1884) של מרק טוין, 'הידי בת ההרים' (1880) של יוהנה ספיר, 'פינקו' (1883) של קרלו קולודי, ו'הלב' (1886) של אדמונדו דה-אמיצ'יס, ועד לספרי ילדים מראשית המאה העשרים, כמו 'פיטר פן' (1904) של ג'י'מס מתיו בארי, 'מסע הפלאים של נילס הולגרסן' (1904) של סלמה לגרלף, 'פו הדב' (1926) של אלן א' מיל, 'אמיל והבלשים' (1928) של אריך קסטנר וספריו הקלסיים האחרים 'טיל אויפיגל', 'פצפונת ואנטון', 'אורה הכפולה' ו'הכיתה המעופפת', 'הנסך הקטן' (1943) של אנטואן דה סנט-אקזופרי ו'גילי ארך גרב' (1945) של אסטרד לינדגן. על

הספרים המקסימים הללו גדלו דורות של ילדים ומבוגרים ישראלים שהפנימו את התפיסה ההומניסטית של הילד והילדות המוטמעת בהם.

סיפור הילדים העברי הראשון שיועד לילדי ישראל היה סיפורו של אברהם מאפו 'אמון פדגוג' שנדפס ב-1867 (ב-1920 הוא יצא לאור בשנית תחת השם 'בית חן'). מאז הודפס אותו סיפור חלוצי ועד היום נוספו למדף הספרים הצינוני אלפי ספרי ילדים, המהווים אספקלריה נאמנה לדינמיקת השינוי של מערכת הערכים הצינונית. ישראל היא מדינה המשופעת בספרות ושירה לילדים ולנוער וחשיבותה של ספרות זו לחינוך בארץ היתה במשך שנים רבות רבה מאוד (לפחות עד להתפתחות תרבות הצפייה בטלוויזיה).

סלינה משיח, שחקרה את התפתחות הספרות העברית הצינונית לילדים ואת השפעתה על עיצוב הילדות בארץ, מציינת את שנת 1920 כנקודת מפנה בגיבוש 'קול הילדות הארצישראלית'. לאחר שנה זו הוקמה מערכת חינוך לאומית בארץ ישראל, השפה העברית היתה לשפת התשתית של הילדים בניגוד ובבתי הספר, וסופרים ומשוררים חשובים שכתבו למבוגרים, כמו יעקב פיכמן, ביאליק, יעקב כהן, שאול טשרניחובסקי, זלמן שניאור וזדו שמעוני, החלו לכתוב גם לילדים ותרמו להפיכת הספרות והשירה לילדים לאחד הכלים החשובים בעיצובה ומיסודה של התרבות הלאומית החדשה.

ספרות הילדים העברית אמנם נכתבה בהשפעת התפיסה הפיידוצנטרית, אולם האתוס הצינוני ולא הפיידוצנטריות היה המאפיין הבולט שלה. רבים מהשירים והסיפורים שכתבו ליון קיפניס, יהושע מרגולין, יהודה ברלא, רפאל ספורטה, אליעזר שמאל, ברכה חבס ובני דורם, היו למעשה יצירות מגויסות בשירות הלאום. הן התאפיינו בשפה גבוהה ונמלצת, בפלקטיות, בתמימות, בדידקטיות ובפטרונות על הילד, בדומה לספרות הילדים הפטרונית שפורסמה בארצות אחרות באותה עת.

בשנות החמישים היה החינוך הלאומי עדיין הסממן הבולט ביותר של ספרות הילדים שיצאה לאור בארץ, אך עקב השפעתה הגוברת של הפסיכולוגיה גברה גם הגישה הפיידוצנטרית והאמפתית לילד ולעולמו. למעשה, לא מעט מספרי הילדים (בעיקר אלה שיועדו לגיל הרך), שיצאו בשלהי שנות הארבעים ובשנות החמישים, נהפכו לקלטיקה והם רלוונטיים ואהובים עדיין על ילדים ומחנכים רבים בארץ עד עצם היום הזה. למשל, 'בוא אלי פרפר נחמד: חרזים' של פניה ברגשטיין (עין חרוז, 1945), 'גן גני: ספר לאם ולילד' של ימימה אבידר טשרניחוביץ (נ' טברסקי, 1947), 'שמוליקיפוד' של ט' כרמי (הקיבוץ הארצי, 1956), 'אני וטל או ספר מארץ הלמה' של אברהם שלונסקי (הקיבוץ הארצי, 1957), 'סוככים בדלי: שירים לילדים' של אנדה עמיר (דביר, 1957), 'המפוזר מכפר אז"ר' (הקיבוץ המאוחד, 1943) ו'איה פלוטו' (הקיבוץ הארצי, 1957) של לאה גולדברג. נראה לי שמבין הכותבים הישראלים שהעזו להעמיד ביצירתיהם את הילד לפני האומה הקדימו במיוחד את זמנם המשוררת מרים ילן שטקליס והסופר נחום גוטמן.

מרים ילן שטקליס, מחלוצת השירה לילדים בארץ, היתה הראשונה והחשובה מבין הכותבים לילדים שהטמיעה את המהפכה הפסיכולוגיסטית בתחום היחס לילדים ולילדות. שטקליס, שעל שירה האהובים גדלו דורות של ילדים, מחנכים ומשוררים, בחרה בנקודת המבט של הילד להצגת בעיות ולהתמודדות עם מועקות ושאלות האופיינית לגיל הרך. נקודת מבט זו ו'ז'אנר הילד המתודות' שפיתחה כבר בשנות השלושים היו שונים מנקודת המבט הסמכותנית והמחנכת ומהז'אנר ההרואי-פטרוני שאיפיינו את ספרות הילדים בארץ ובעולם. גישתה החינוכית הושפעה מתיאוריות פסיכולוגיות ופסיכו-פדגוגיות שנחשפה אליהן בצעירותה. בתקופה מסוימת בחייה היא לא רק התעניינה בפסיכולוגיה אלא גם שאפה ללמוד פסיכיאטריה. 'יש שתי דרכים להגיע לנפש הילד', כתבה, 'האחת היא דרכו של הפסיכולוג, המחנך, איש המחקר המדעי, איש המעשה, הבא במגע יומיומי עם הילד, והשנייה היא מעשה האמן, המגיע להבנה ולהכרה דרך האינטואיציה האמנותית. [...] בשני המקרים המטרה היא לפתוח את דלתי נפש הזולת'. דוגמה לגישתה זו אפשר למצוא בשירה 'אל', שבו היא מבקרת את 'תרבות הנזיפה' הסמכותנית המאפיינת את החינוך השמרני:

יש מלים כל-כך טובות: / יום הולדת... סוס... או שוט... / וישנן רעות מאד, / למשל לישון, ללמוד... / אך מלה אחת קצרה, / אין בה טוב ואין בה רע, / המלה הזאת היא אל, / לא תרגיש בה כלל וכלל - / היא רעה מן הרעות / היא גרועה בין הגרועות! / אל תשאל יותר מדי, / אין עכשיו לאבא פנאי! / אל תרוץ אל הבאר! / אל תקפוץ מעל גדר! / אל תכה את אחותך - / היא קטנה, קטנה ממך! / אל, ואל, ואל, ואל! / מי המציא אותך בכלל?

נחום גוטמן היה הצייר הראשון שהתמסר לעיטור ספרי ילדים בארץ ובמשך שנים רבות עיטר מאות ספרים. הוא היה ממיסדי 'דבר לילדים' ואירוי קישטו את העיתון מגיליון הראשון ואילך. מסע שערך לאפריקה במחצית שנות השלושים הוליד את ספר הילדים הפוסט-מודרני הראשון שפורסם בארץ, 'בארץ לובנגולו מלך זול אבי עם המטבול אשר בהרי בלוויה' (הוצאת 'דבר', 1939). הספר מתאר בהומור ובחיות את יבשת אפריקה ומאיר בציוריו המקסימים והנאיבים, מעין ציורי ילדים משופרים, של הסופר-הצייר. הספר זכה להצלחה גדולה ומידית ופרקים ממנו אף תורגמו לשפות זרות. 'עד מהרה', כותב חוקר ספרות הילדים אוריאל אופק, 'נעשה השם "לובנגולו" ידוע ושגור בפי ילדי הארץ ממש כמו חביבסן קרוזו ולא היה כמעט בית שבו לא נמצא הספר ואשר ילדיו לא קראו בו שוב ושוב'.

גם ספריו האחרים של נחום גוטמן, שרובם התפרסמו בשנות החמישים ועסקו באווירת היומיום בתל אביב הקטנה ('סיפורים מצוירים', 1950; 'שביל קליפות התפוזים', 1958; 'עיר קטנה ואנשים בה מעט', 1959) נטבעו בחותם התפיסה הפיידוצנטרית. גוטמן לא התיימר כלל לחנך את הקורא הצעיר (סיפוריו מיועדים לבני 9-13), אלא לספר סיפורים שבהם השתמרו החוויות שחווה כילד. 'באווירה שבה הירבו הגיבורים, במציאות ובספרות העברית, לדבר, להסביר ולהטיף', כתב חוקר ספרות הילדים מנחם רגב, 'בלט הגיבור הגוטמני ברתיעתו מן הנאום האידיאולוגי'. הסיפורים, כמו האוירים, תמימים אך קיים בהם גם דוק של אירוניה המכוון לקורא המבוגר. הם מלאי חוש הומור עדין המקביל במסומניו לקווי המתאר הקריקטוריסטיים באוירים, או לצבעי המים בציורים של גוטמן. ב-1986 זכה נחום גוטמן בפרס ישראל לספרות ילדים. לכבוד המאורע הוציאה ספרית הפועלים לאור את ספר 'סיפורים מצוירים'. בהקדמה למהדורה המחודשת כתב המשורר, החוקר ומבקר הספרות משה דור:

בסיפוריו ובאירוי מדבר נחום גוטמן אל הקורא הצעיר כאל חבר וידיד, בכבוד ובמעמד של שותפות הוא מחייה, במכחולו ובעטו, עולם קסום, שהלוא גם המספר הוא ילד, אמין ולא מבוגר-מתיילד, השומר על רענונות נפשו הפתוחה לקלוט, להתרשם ולהתפעל.

הלך חזמה קצרה מסיפור על חייט שתופר לו בגד (גוטמן אהב מאוד בעלי מקצוע והפליא לתאר את מלאכתם), הממחישה את הטון החברי, הן, ההומור העדין, החום האנושי וטוב הלב שסיפוריו אפופים בהם:

היה-היה חייט זקן אחד. והיה באותו זמן גם בחור אחד. (זה אני). ופעם אחת, באמת זה היה רק פעם אחת, הביאה לביתנו הדודה שרה שמלת צמר קרועה ואמרה: 'זה צמר מלפני המלחמה. יש לעשות ממנו מכנסיים ארוכים לבחור. (זה אני). ובשכונה 'נוה שלום' חי בבית ורוד עם תריסי תכלת חייט אחד זקן. ראיתי אותו יושב ליד החלון ובידיו מספריים, מספריים גדולים כשל חייט, לא מאלה שיש אצל אמא. עליתי במדרגות אפלות. נכנסתי לחדר קטן [...]. 'הדודה אמרה שאפשר לאחות אותם בחוטים אפורים'. 'דודה מדברת כך. אולם חייט-גברים אינו מאחה בחוטים. תפרתי לגראלים. לי יש מספריים. [...] שמע נא, מה שאגיד לך. אגמור - אגזור, מכנסיים לא גרביים, גרביים מאחים בחוטים. [...] מן הדודה שרה לא נשאר זכר. עכשיו היינו בחדר רק החייט ואני. כשהחייט הזקן היה מרים את עיניו מעבודתו ומביט בי - היו עיניו הירוקות מאבדות את מבטן החמור, מבט עושה שפטים, ומתרככות באור רך. מה יש להגיד, באתי לאדם רוחש טוב. בשעת העבודה סיפר לי החייט על גנראל אחד רוסי, שהיה מזמין את בגדיו אצלו.

אולם, כאמור, טקסטים מסוג זה בישרו את השינוי ורק משנות השבעים ואילך הוטמעה הגישה הפייחצנטרית לחלוטין ונהפכה למובילה בספרי ילדים. החל באותה תקופה הלך ונחלש המרכיב הציפני בספרות הילדים העברית והדגש עבר ליצירת אמינות וקירבה אינטימית לילד ולשאיפה לבדר אותו ולא דווקא לחנונו. דור חדש של סופרי ילדים (לגיל הרך ולילדים בגרים יותר), ובראשם ע. הלל (שהחל לכתוב לילדים בגיל מבוגר), נורית זרחי, יהודה אטלס, אלונה פרנקל, חיה שנהב, מרים רות, נירה הראל, 'הונתן גפן, שלומית כהן-אסיף, חגית בנזימן, גלילה חן-פדר ואורי אורלב, יצח שפה ספרותית חדשה ומתחכמת שנעשה בה שימוש אירוני בלשון הדיבור ובשפת הרחוב, בהצבת שאלות רטורטיות עוקצניות, באמירות מחובות משמעות ובטכניקה של השלמת פערים.

בשנות השמונים והתשעים הצטרפו אליהם דויד גרוסמן, מאיר שלו, עוזי בן כנען, עמי גדליה, קובי ניב ואחרים שכתבו לגיל הרך ולילדים יותר מבוגרים. החזמה הבולטת, ויש הגורסים המוצלחת והחשובה ביותר בז'אנר זה, הוא ספרו של יהודה אטלס 'והילד הזה הוא אני' (הספר מלווה בצוריו שובי הלב של דני קרמן), שבו מביע גיבור הספר 'כל מה שבא לו' על עצמו, על הוריו ועל סביבתו באמצעות קטעי מחשבות במתכונת של שירים קצרים. ספרו של אטלס, וכך גם ספרי ילדים אחרים שחיקו אותו או הושפעו ממנו, מביע את 'חכמת התמימות הילדותית' שהיא שובת לב ומשעשעת בדומה במקצת ל'חכמת האדם הפשוט' המאפיינת את הספרות העממית. את הממד האירוני בז'אנר הזה, שבזכותו הוא גם מתאים למבוגרים, השיג אטלס בין השאר באמצעות עקיפת קטנות הנשלחות להורים:

- דוקא כשהם קוראים עיתון/ או מקשיבים לחדשות/ בא לי פתאום/ לשאול/ את השאלות הכי - קשות./ אפילו אם אני מפריע/, אני מוכרח לשאול/, כי עד שיבוא אחר-כך/ אני אשכח הכול.

- אף פעם/ אני לא יכול לתפוש/ למה נותנים לי מגפיים/ ואומרים:/ 'אל תלך בבוץ'.

- אולי זה מעליב לפעמים/, אולי זה עובר את הגבול/, אבל אם/ מנשקים/ אותי על הפנים - / אני תיכף מנגב בשרוול.

- אני חושב/ שהכי טוב להיות/ ילדים של בעלי/ קיוסקים וחמויות;/ כי אלה יכולים/ אפילו יום שלם/ לזלול ממתקים/ בלי לשלם.

- אם אתם רוצים שאשכב לישון מוקדם/ אז תסגרו את הטלוויזיה/ שתפסידו גם.

לדברי חוקר ספרות הילדים אדיר כהן, ספרות הילדים החדשה התנערה מהתפיסה הישנה 'כנושאת ערכים של חברת המבוגרים וכבאה לשרת אידאולוגיה לאומית'. היא התמקדה בילד, 'תוך שהיא רואה חשיבות גדולה למעורבותו של הקורא, להיותו חי את הדברים המתוארים, כאשר הם נוגעים לו, לקוחים מעולמו, דוברים אליו בשעותיו המרוכזות ביותר, ברגעי לבדיותו, עונים לצרכיו הפסיכולוגיים, האסתטיים וכדומה'. כהן אף מציג אישוס סטטיסטי לתופעה זו, שהיקפה התברר במחקר שבדק את הנושאים שספרות הילדים הישראלית עסקה בהם בשנות השבעים והשמונים:

ההתמקדות ביחיד ובעולמו מגיעה לעתים עד לאגוצנטריזם מובהק. בקרוב לשבעים ושניים אחוזים של היצירות שנבדקו מן התקופה הזאת ניכרו התמורות הללו בצורה מובהקת. העיסוק בעולמו של היחיד, הניסיון למצוא מענה לצרכיו הפסיכולוגיים, הרצון להביאו דרך הספרות להתמודדות עם בעיותיו ולתובנה חדשה, הם צירים מרכזיים בספרות הילדים של ימינו. בקרוב לשלושים ותשעה אחוזים מן היצירות הנבדקות מצאנו עיסוק בנושאים כגון: גירושין, התמודדות עם מוות, משפחות חד הוריות, חריגיות, נכויות, בעיות אישיות, קשיי הסתגלות, התמודדות על מקום במשפחה ובחברה וכיו"ב.

אחד האירועים ששיקפו את מגמת 'הפרטת הילדות' בחברה הישראלית והשפיעו על התפתחותה היה הופעת הספר ואחר כך האלבום 'הכבש השישה עשר' (1978). את ספר השירים והסיפורים לילדים כתב 'הונתן גפן' לילדיו. הספר נכתב ברגישות, בחום, ברוך ובכנות רבה, ובעיקר בשפה 'ה'פנאית' המוכרת, שיש בה פשטות, דוגריות, הומור, שובבות וסרקזם בעל ארומה צברית מאוד: 'מי שמביט בי מאחור לא יודע מי אני', 'אני אוהב שוקולדה ועוגות גבינה [...]. אבל הכי הרבה אני אוהב אותי'. הספר יצא לאור בראשית שנות השבעים בהוצאה נידחת ונחל כישלון מסחרי. אפשר שביסוד הכישלון עמד מנגנון שיווק לקוי של הוצאה, ואפשר שהחברה הישראלית עדיין לא היתה בשלה דייה באותה תקופה להבין את הייחודיות של הספר: מחשבות והגיגים אישיים על העולם ועל 'עצמי' שנכתבו מנקודת ראות של ילד ('זה לא כל כך נעים לראות גן סגור') או מזווית ראייה של מבוגר המזדהה ומכבד ילדים ולא מנמיך את כתיבתו עבורם, וגם קצת מתגעגע לתקופת ילדותו. והיה בו, בדומה לספרו של יהודה אטלס, גם יסוד של קריצה להורה - מרכיב שבזכותו ספרות הילדים, או לפחות ז'אנר מסוים זה, נעשה מאותה תקופה ואילך גם ספרות למבוגרים, בעיקר הורים.

לאחר שנים מספר פנה גפן למלחין יוני רכטר שילחין את השירים. רכטר הצליח ליצור תערובת מקורית ומקסימה של צליל מורכב ופשוט כאחד, והלחין את חוב הפזמונים באלבום. לביתו של רכטר הזדמן במקרה המפיק חזן אלהרר, ש'הירח' את ערכם המסחרי של השירים המולחנים. הוא ליקט חבורה צעירה ומוכשרת של זמרים - יהודית רביץ, דייוויד ברוזה וגידי גוב - והפיק אלבום, שבו לצד הפזמונים הקריא 'הונתן גפן' קטעים מספרו. ההצלחה היתה מידית. בתוך זמן קצר נמכרו מאות אלפי עותקים של האלבום, וכל תחנות הרדיו לא הפסיקו להשמיע את פזמוניו שהיו ללהיטים

ומאוחר יותר לקליטיקה ישראלית. עד היום השירים האהובים מאוד, מושמעים ברדיו, נמכרים בדיסקים ובקלטות, ושר אותם דור חדש של זמרים ולהקות ישראלים. 'הילדה הכי יפה בגן', שאותו הלחינה ושרה יהודית רביץ, הוא הפזמון המזוהה ביותר עם האלבום ואחד מפזמוני הילדים האהובים ביותר בכל הזמנים. הפזמון, שכמו דובר מפיה של ילדה, משקף את השילוב של תום ואירוניה המאפיין את כתיבתו של גפן וגם את החיבה של הישראלים לילדים:

הילדה הכי יפה בגן/ יש לה עיניים הכי יפות בגן/ וצמה הכי יפה בגן/ ופה הכי יפה בגן/ וכשהיא מחייכת גם אני מחייכת/ וכשהיא עצובה/ אני לא מבינה איך אפשר/ להיות עצובה/ כשאת הילדה הכי יפה בגן.

'הכבש השישה עשר', שגם עובד למופע קברט פופולרי לילדים, היה אפוא יותר מאיחע תרבותי ובידורי. הוא יצר הימנוני ילדות חדשים וטיפקד כמדיום מוזיקלי הנשא את מסר הפייחצנטריות הנאורה.

ממחצית שנות השמונים ועד היום השוק הישראלי מוצף בספרים 'ידידותיים' לפעטות וילדים, והביקוש מרקיע שחקים. סיפורים לא מעטים מומחזים לתיאטרון, ואלפי זאטוטים נוהרים להצגות האלה. סופרים כגון ע. הלל, מרים חת, יהונתן גפן, חיה שנהב, שלומית כהן-אסיף, נורית זרחי, חגית בן-זימן, אלונה פרנקל, דתיה בן דור, יהודה אטלס, מאיר שלו וסמדר שיר, הם גיבורי תרבות פופולריים. למקצתם היה טור קבוע בעיתון שעסק בנושאים בהוויית הילדות (יהודה אטלס וסמדר שיר הם הבולטים מבין בעלי הטורים האלה).

אחד היחידים החשובים, שאיפיו את הספרות החדשה לגיל הרך, ספחת שבדרך כלל מקראים לפני השנה, היא היותה רבת-תכליתית, משמע מסוננת להעשרת הילדים וביחודם ברוח ההורות החדשה. יעל חדד, שחקרה את התופעה, מציינת:

השימוש בספרות ילדים כאמצעי להדרכת הורים בא גם בעקבות הטענה שעל מנת שהורים יבינו טוב יותר את המתרחש בנפש הילד וידעו להגיב באופן קונסטרוקטיבי או לפחות בלתי מזיק, להתנהגותו בכלל ולרגשותיו, ההרוריו וחלומותיו בפרט, הם דרשים לחזור ולשקוע, במידה מסוימת, בילדות המוקדמת שלהם ולחוות אותה מחדש, ולא בדרך אינטלקטואלית-אינסטרומנטלית, אלא בדרך ריגושית-אקספרסיבית-חוויתית. [...] לאחר תהליך מסוג זה אנו משערים כי הורים יגלו יתר פתיחות, ידעו לקבל יותר את ילדיהם על התנהגויותיהם ותגובותיהם השונות וישכילו אף לבטא קבלה-הבנה בסיטואציות שונות של אינטראקציה עם הילד.

מהטלוויזיה החינוכית לערוץ הילדים

לתמורה הפייחצנטרית שהתרחשה בספרות הילדים העברית בשנות השבעים היה הד בכתבי העת לילדים ולמער ובתוכניות הטלוויזיה החינוכית. בראשית דרכה התמקדה הטלוויזיה החינוכית בתוכניות לבתי ספר, אך במחצית שנות השבעים היא הרחיבה בהתמדה את היצע המשדרים שלה. נוסף למשדרים הלימודיים, שהותאמו לתוכניות הלימודים בבתי הספר, וממילא יועדו לתלמידים, היא החלה לשדר מגוון רחב של תוכניות חינוכיות ותוכניות העשרה, שהיו מיועדות למעשה לקהל הרחב. לשידורים נוספו גם סדרות הנפשה, כמו הסדרה הפופולרית 'ברבאבא', שהחלו להתחנות בספרים על נפש הילדים, עד שלמעשה הביסו אותם בשנות התשעים. בהדרגה היתה הצפייה בתוכניות הטלוויזיה החינוכית לחלק בלתי נפרד מסדר יומם הקבוע של ילדים בארץ, בעיקר בגיל הרך, ולפיכך גם לשמרטף יעיל ולסוכן חיבתות ראשוני.

התוכניות בטלוויזיה החינוכית הופקו בתקציבים דלים והוקרנו בשחור לבן, אך מלכתחילה (ועד היום) היתה איכותן הפדגוגית גבוהה מאוד, ודומה שגם השפעתן החינוכית היתה רבה. התוכניות ניכרו בתפיסה פייחצנטרית ובמבט קליל, בלתי תובעני ומוסרני. בסדרות גם השתתפו ילדים ששרו, רקדו ושיחקו. הן הדגישו את החיבה לתום הילדות, עסקו בבעיות יומיומיות המטרידות ילדים והורים, המעיטו בפתוס לאומי ובחינוך מגויס, ודיברו אל הילדים ואל בני הנער 'בגובה העיניים'. מבין התוכניות השונות שהופקו בשנות השבעים, בראשית דרכה של הטלוויזיה החינוכית, הפופולריות ביותר היו התוכניות הבאות:

'הילדים משכונת חיים' - אינטרקציה בשיר, ריקוד ומשחק בין ילדים המייצגים בחזותם פרופיל דמוגרפי רבגוני של החברה הישראלית, בשכונה דמיונית. המדריך, בגילומו של ששון גבאי, יוזם מבצעי ניקיון, מסיבות וסיורים ומשמש דמות בוגרת המנחה את הילדים ומפעילה אותם. דמות מרכזית נוספת הוא יחזקאל, בעל מכולת, המייצג את האיש בעל חכמת החיים. הוא שופע פתגמים ועצות המתקשרים לאירועים ולבעיות המוצגות בתוכנית.

'קישקשתא - מה פתאום'. קישקשתא הוא בובת צמר שצורתה צבר וכשמה כן היא: שובבה, קשקשנית ופטפטנית. תפקידה לשעשע את הילדים ולכבוש את לבם במשחקי לשון, חידות ובדיחות הנוגעים למצבים ותופעות מעולמו של הילד. נירה רבינוביץ היא הדמות המבוגרת בתוכנית. היא מגישה שירי משחק ומנסה לעזור לקישקשתא לפתור את בעיותיו ולענות לשאלותיו הסקרניות. שלמה ניצן הוא הצלע השלישית בפינת הסיפור. 'רגע עם דודלי' - 'רגע', בגילומה של ציפי מור, הוא בובת מריונטה שמתפקדת כילד תמים ומבולבל, שובב וסקרן. הוא מגלה את העולם באמצעות שאלות שהוא שואל את 'דודלי', בגילומו של שלמה ניצן, מבוגר סבלני המייצג את התבונה והבגרות. שניהם גם שרו פזמונים קליטים שנעמו לאוזני הילדים. דמות נוספת שהופיעה בתוכנית היה 'פיסטוק' בגילומו של ספי ריבלין 'לחביתוש' בקולו של שלמה ניצן. סדרת ההמשך המצליחה לא פחות היתה 'הבית של פיסטוק'.

'אות אות אות' - תוכנית ללימוד לשון בזמר ומשחק בהשתתפות נירה עדי, רפי גרנות ועזרא דגן. 'טלפלא' - בובה שאינה מדברת אלא מקשיבה למבוגרים בגילומם של דודו אלהרר, אלי גורנשטיין, מוטי ברקן ואושיק לוי, המדברים, שרים ומספרים לה סיפורים עם לקח דידקטי.

'ראש כרוב' - חבורת צעירים, בהשתתפות חנה לסלאו, גלי עטרי, רותי נבון, מנחם עיני ואלי מגן, מדברים נונסנס משעשע - תופעה חריגה באותה עת בנוף התוכניות לילדים - שרים ורוקדים למוזיקה שכתב קובי אשרת. 'חג לי' - תוכנית שעיקרה שירי ילדים בהשתתפות ריקי גל, ניצה שאול ואסתי כץ.

'קרסולה' - גדליה, בגילומה של אברמל"ה מור, הוא גנן נרגן שבגינונו מתרחש בכל פעם סיפור חדש. דמויות המשנה שוחקו על ידי חנן גולדבלט, חוה אלברשטיין, ירדנה ארזי ושלמה וישינסקי.

'ריץ' רץ' - תוכנית ראשונה שכוכביה היו כולם ילדים. התוכנית עסקה בבעיות מחיי היום יום של ילדים ונוער. היו בה קטעי שירה וריקוד, פינת מכתבים ושירים שחברו על ידי צופים ילדים, ופרפראות נוספות.

בתחילת שנות השמונים החלה הטלוויזיה החינוכית לצלם בצבע וגם אופי התוכניות השתנה במעט. הן קיבלו צביון גמיש ובידורי יותר, ומספר הילדים שהופיעו על המסך עלה עם הזמן. שינוי נוסף היה המעבר מצילום באולפן סגור בלבד לצילומי חוץ, שהוסיפו לתוכניות אותנטיות. גם הקצב נעשה מהיר וקליפי יותר ולפיכך גם דינמי ומושך יותר. מבין התוכניות הפופולריות ביותר של שנות השמונים אפשר לציין את הבאות: 'רחוב סומסום' - הגרסה העברית לסדרה האמריקנית הפופולרית Sesame Street. התוכנית שילבה בין בידור לילדים לבין חינוך לערכים ולמידה ומטרתה היתה, פרט ללימוד אותיות וספרות, הקניית ערכים של שיתוף הדדי וסובלנות, שכנות טובה, ויצירת מודעות לשפות ומנהגים. הקטעים המקוריים של התוכנית האמריקנית דובבו לעברית. קטעי האולפן, הבובות, האנימציה, הקצב, המוזיקה ובעיקר ההומור הותאמו למציאות הישראלית. אחד מכוכבי הסדרה היה קיפי, בגילומה של שרי צוריאלי, בובת קיפוד ענקית עם מעלי בית של 'המגפר' (סמל ישראלי מובהק). קיפי, שהחליפה את 'ביג ברד' בסדרה האמריקאית, הוא שובב, רגזן, תכסיסן וראשו רוחש תעלולים ומזימות משעשעות 'פרפר נחמד' - סדרה לימודית מבית היוצר של דתיה בן דור, שנועדה לשעשע ילדים בגיל הרך (מתחת לגיל 4) ולהרכיש להם מושגים בסיסיים, בעזרת אמצעי המחשה מגוונים ובלשון פשוטה וידידותית. הנושאים שנכללו בה נלקחו מתחומים שונים בסביבתו הקרובה של הילד (עצמים, חי, צומח ועוד). בכל משדר הופיעו שני מבוגרים ובובות בדמות בעלי חיים. המבוגרים (בתחילה עפרה וינגרטן, דוד זר, אפי בן ישראל ועוזי חיטמן, בהרכבים שונים, ואחר כך אחרים) ייצגו את חברת 'הגדולים'. הם סיפרו ולימדו, הרגיעו וליטפו בשיח אמפתי של שאלות ותשובות. הבובות - 'בץ' הצב (יוני חן), 'שב' השבלול (עירית שילה), 'אוזזה' האוזה (אבי יקיר) ו'נולי' האפרוחה (צלילה ינאי) - ייצגו את עולמם של הילדים. הן הביעו משאלות ילדותיות, שאלו שאלות וציחקו כילדים ובכך היוו דמויות להדהות. בכל משדר היה מכלול של סיטואציות, דיאלוגים, חידות שירים ופזמונים, מיני מחזמר וסיפורים, שרבים מהם הפכו עם השנים לקלסיקה ישראלית.

'מועדון החתול שמיל' - נתן דטנר, מחופש לחתול, הנחה מסיבת תחפושות עליזה עם תפאורת אולפן צבעונית וילדים המחופשים לחיות, רקדו, שרו והציגו. הצופים באולפן - גם הם ילדים - שולבו בחלק מהקטעים, מתכונת שנעשתה פופולרית מאוד בשנות התשעים. 'שלוש ארבע חמש וחצי' - תוכנית בהשתתפות יונה אליאן, ששי קשת, שרי צוריאלי וישראל גוריון, לצד שתי בובות: 'צ'ומפי' ו'אינשם'. בכל פרק הומחז סיפור ידוע מהאגדות ולאחר מכן התקיימה שיחה עם הבובות. ההמחזה העניקה לעלילה את התמיכה הקצבית ופרשה את התוכן המורכב, הסוער וגדוש האירועים הדרמטיים.

'הופה היי' - זו היתה התוכנית הראשונה בערוץ שצולמה כולה בחוץ. בכל תוכנית מדד הצוות - יגאל בשן, עוזי חיטמן ויונתן מילר, ומאוחר יותר אבי דור, יגאל בשן ואהרון פררה - ליישוב אחר והתוכנית עוצבה כהופעה לקהל גדול של ילדים בשידור חי. התכנים סבבו סביב היישוב שבו הופקה התוכנית, וכללו שירים על היישוב וצילומים מאתרים שונים בו. פרט לשחקנים הקבועים הופיעה ציפי שביט (תפקידה היה להתפרץ לשידור בכל פעם ולעצבן בהומור ובחן את שחקניה). שחקנית אורחת אחרת היתה 'הכבשה לילוש' שהוצמד לה 'שומר ראש' נאמן בגילומה של ספי רבלין - מי שהוסיף לתוכנית תבלין של הומור ליצני.

'תופסים ראש' - תוכנית בידור בהשתתפות נתן דטנר ולהקת 'צעירי תל אביב' ששילבה מערכונים, שירים, ריקודים וסיפורים. בכל תוכנית נבחר נושא שסביבו נבנתה התוכנית כולה (למשל הספרה 'שלוש').

בשנות השמונים החל להתפתח בטלוויזיה הז'אנר של מגזינים לנוער, ונעשה בהדרגה לז'אנר המוביל בערוץ. הבולטים היו 'זוה זה', 'שישאר בינינו', 'שמיניות באויר' ו'tosco'. התוכניות הללו היו חידוש חשוב לא רק משום שהם הרחיבו את קהל הצופים בערוץ, מילדים בלבד לבני נוער, אלא גם משום שהם עסקו בנושאים ובעיות המטרידות את הצעירים, שעד אז לא העזו לעסוק בהן בשידור: מודניקיות, עצלנות, אנוקסיה, דיסלקציה, הפרעות בשיעורים, חברויות וכיוצא באלה. שיתוף בני הנוער בתוכנית, פנייה לצופים הצעירים כאל מבוגרים והימנעות משיח צדקני, מתנשא ופטרני, העניקו כבוד לעולמם של הילדים ובני הנוער, שימשו משקל נגד לשיח הבית ספרי וחיזקו את אמינותן של התוכניות ואת האפקטיביות החינוכית שלהן. מבין מנחי התוכניות הוביל את הקו הזה השחקן דליק ווליניץ, שזכה לפופולריות עצומה בקרב בני נוער (כלבו החביב, 'טוליפ', שלווה אותו בתוכנית, היה חלק מתדמיתו הפתוחה והליברלית של ווליניץ).

לקראת סוף שנות השמונים הגו קברניטי הערוץ את הרעיון ללוות את התוכניות בחינוכית בקטעי קישור קצרים של מנחה צעיר/ה. התוצאה היתה מוצלחת וחיזקה את מעמדה של הטלוויזיה החינוכית כבמה של בני נוער המחוברת לעולמם האינטימי. ראשוני המנחים היו אורן רזנשטיין, שרון שחל, חנית כפיר וגדי טאוב, שסיפר לימים:

נתנו לנו מסך ואפשרו לנו לעשות במשך חמש דקות כל מה שאנחנו רוצים. זה היה כר מאוד פורה ליצירתיות וניתנה לנו הזדמנות לדבר בשקט, בלי התחנפות ובלו מוסיקה. בעולם כמו שלנו אין הרבה הזדמנויות לכך, וכבר אז זו היתה שמורת טבע. לא התחנפנו לילדים ולא התיילדנו. דיברנו כמו אחים גדולים. לא היינו המנחה הכוכב שיווד אל העם, אלא מנחה כאח גדול.

בתחילת שנות התשעים, כאשר טכנולוגיות חדשות של מחשב ותקשורת החלו לחדור לחיי היומיום, נפתחו אפשרויות חדשות גם בתחום ההפקה, והטלוויזיה החינוכית החלה לשנות את פניה. לוח השידורים לשעות הבוקר, שהיה מכון עד אז ברובו לתלמידים בבתי הספר וקשור קשר הדוק לתוכניות הלימודים, החל לפנות רצועות שידור לימודיות לתוכניות העשרה כלליות (שפות, יהדות, מדעי הטבע, גיאוגרפיה, תקשורת ועוד), ואוכלוסיות יעד מגוונות. על המרקע עלו סדרות להשכלת מבוגרים (כמו 'אסכולה'), וימי שידור שלמים הוקדשו מדי פעם לטיפול בנושאים בוערים כמו סמים, דמוקרטיה, איידס ואקולוגיה. התוכניות גם נעשו אינטראקטיביות יותר (שילוב מומחים, כתבות שטח וקהל צופים באולפן), ברוח הזמן.

שיניים נוספים שחלו בטלוויזיה החינוכית היו התפשטות לשיני ערוצים נוספים: ב-1993 קיבלה החינוכית רצועת שידור בערוץ השני וב-1995 הועמד

לרשותה גם ערוץ הכבלים 23. ההצטרפות לערוץ השני, שקבע נורמות שיזור חדשות - ביזור, קלילות, קצב, פנייה לתחומי עניין מגוונים של הצופים - השפיעה בהכרח גם על התוכניות בחינוכית בכיוון זה, למשל, הפקת תוכנית המחשבים 'זומביט' ותוכנית הספורט 'ספורט טי. וי'.

פורצת דרך מבחינת ההתחברות לעולמם של בני נוער, וחרגה באיכותה הדרמתית והפדגוגית, היתה התוכנית 'עניין של זמן' - דרמה בהשתתפות בני נוער שעסקה בבעיות אקטואליות מעולמם של בני טיפס עשרה בישראל: אהבות ראשונות, מתחים עם מורים, גיוס לצה"ל, אלימות, סמים וכו'.

באפריל 1989 נפתחו שידורי הניסיון של 'ערוץ הילדים' בכבלים וכעבור תקופה קצרה החל הערוץ בשידורים מלאים, שכללו סרטים מצוירים, סדרות טלוויזיה, תחרויות, שעשועונים ועוד. בבת אחת גומד הממד החינוכי משידורי הילדים והנער מפני ביזור נטו ורצון להתחנף לילד, להקסים ולמכר אותו למסך. ההצלחה היתה מידית, והביאה לדחיקתה של הטלוויזיה החינוכית, ולמעשה לסיום דרכה כנישה טלוויזיונית נפרדת של בני נוער וכגורם מוביל ומשפיע בתרבותם. לאחר שמונה שנים הכפיל ערוץ הילדים פי שישה ויותר את שעות השידור היומי שלו (משעתיים לשלוש עשרה שעות) ופי חמישה את תקציבו השנתי (משני מיליון לעשרה מיליון דולר), והשפעתו גדלה בהתאם.

השינוי שהביא ערוץ הילדים היה לא רק בהעברת מרכז הכובד של השידורים מחינוך לביזור אלא גם בסגנון, שניכרה בו השפעה אמריקנית. הערוץ יצר שפה טלוויזיונית חדשה המאופיינת בסגנון הגשה קליל, צעקני, צחקני, 'גאגיסטי' ומתחנחן, ותרם תרומה נכבדה להשתלטות הקו הצעיר, הילדתי, ה'מתפנן', האופנתי (צריך להיראות ולהתנהג 'קול') על ההווה הישראלית, בעיקר הוויית הילדים ובני הנער. הערוץ יצר למעשה סוג חדש של מנחים ומנחות שחייבים להיראות נהדר, להתלבש נפלא ולחייך ללא הרף. הטלוויזיה החינוכית ניסתה לחקות את הסגנון האמריקני הזה ולצאת בתשובה משלה עם תוכניות קרנבליות כמו 'זאפ לראשון', אך ללא הצלחה רבה. בתוך עשור צמח מספר המגישים בערוץ הילדים משני מגישים אלמונים לשנים עשר 'אלילי נוער', שכמה מהם נהפכו לתעשייה שלמה של מוצרים נלווים, כגון מחברות, עטיפות ספרים ויומני כיתה-תופעה חדשה בתרבות הילדים בישראל. על תפיסת ההגשה שהנחתה את הערוץ סיפר עמוס שוב, אחד המנחים:

על המסך אנחנו מחויבים קודם כל לברק ולזוהר של עצמנו וכחות למסרים שאנחנו מעבירים. אם חיים יבין, למשל, מזוהה עם אקטואליה, אנחנו לא מזוהים עם ילדים או עם הידע שיש לנו, אנחנו מזוהים עם החיוכים שלנו והחתיכות שלנו. זה עניין של מיצוב. מתוויו הדרך של הערוץ בנו על זה באופן מודע. כל אחד מאיתנו, המגישים, לא היה מעשה כוכב סתם. צריך שהמערכת תרצה שתהיה כוכב, ומערכת שרוצה בזה יודעת איך לבנות אותך כ'אישיו', כעניין. המערכת שכיוונה את זה, ידעה מה היא עושה. הם הבינו שכשתהיה להם קבוצה של כוכבים, הם יוכלו לעשות הכל. עם כוכבים אפשר לעשות הכל, עם תכנים פחות.

אך חרף האוריינטציה המסחרית המובהקת של ערוץ הילדים, הוא לא נמנע לחלוטין מהעברת 'מסרים חיוביים', אולי כחלק מהשאיפה לזכות בלגיטימציה רחבה. תוכניות רבות הוקדשו לערכים כמו סובלנות, התנדבות ואיכות סביבה, ואפשר לשער כי בשל ההזדהות הגדולה של הילדים עם המנחים, האפקטיביות של המסרים שלהם היתה גדולה.

הופעת הטלוויזיה בכבלים ואחר כך גם שידורי הלויין הביאה להרחבה נוספת של השידורים לילדים ולנוער, וזוהי שהטלוויזיה היא היום סופרמרקט עצום המכוון לטעמים. היצע התוכניות לילדים קטנים גדל בעשרות מונים מאז ימי הטלוויזיה החינוכית. מתוכניות ספורות ביום לשישה ערוצים המיועדים לילדים בלבד: ערוץ הילדים; Cartoon Network, המשדר רק סרטים מצוירים; Fox Kids - ערוץ ילדים לועזי המתורגם לעברית; 'הופ' - המיועד לפעוטות; 'סוסבבה' - סרטי ילדים יומיים חופשיים; 'ביפ' - תוכניות מגוונות לילדים ולמתבגרים. אליהם נוספים מדי שבוע עשרות תוכניות לילדים המשודרות בערוצי השידור האחרים. גם שעות השידור התרחבו מאוד והן מאפשרות לילד לצפות היום בתוכניות לגילו משש וחצי בוקר עד שבע וחצי בערב, לרבות סופי שבוע. למעשה גדל היום דור של פעוטות וילדים שעבור הצפייה בטלוויזיה החליפה זה כבר את משחקי הקופסה והצעצועים. 'הבובות בטלוויזיה', כתב באיחוינה חוגל אלפר, מבקר הטלוויזיה של 'הארץ', 'העלילה כבר כתובה והרי משחק דמיון מן המוכן. נותר רק לראות. ולראות. ולראות. אפשר גם להזמין חברים. ולראות'. המצאי והמגוון של שידורי הטלוויזיה לילדים ולבני נוער התרחב גם בשל הגידול בתוכניות המשודרות בערוצי המבוגרים המיועדות לכל המשפחה והמכוונות לפיכך למכנה המשותף הגילי הרחב ביותר. למעשה חל טשטוש הולך וגדל בין תוכניות לילדים לתוכניות למבוגרים כחלק מהמגמה של צמצום פערי הגילים, למשל, 'הקומדי סטור' ו'שמש' - מגמה שעליה עמדתי לעיל בשער 'החזית התקשורתית'.

השינוי העמוק שהתרחש בחמש עשרה השנים האחרונות בתוכניות הטלוויזיה לילדים ולנוער נתן את אותותיו גם בעיתונות לילדים ולנוער. נקודת המפנה המשמעותית היתה ב-1985, כאשר שלושת העיתונים הוותיקים 'משמר הילדים', 'הארץ שלנו' ו'דבר לילדים', שנתמכו על ידי עיתוני האב שלהם התאחדו למסגרת חדשה בשם 'כולנו'. השם ביטא את המגמה החדשה של שיתוף הילדים בעיצוב תכניו של העיתון. היעלמות עיתוני הילדים הוותיקים, שהיו כלי חשוב בעיצוב תרבות הילדים בארץ ומנגנון חינוכי-ציוני רב-עוצמה, והופעת השבועון החדש סימנו תקופה חדשה שבה עיתוני הילדים נעשה דומה יותר ויותר בחזונו ובתכניו לטלוויזיה. מגמה זו הואצה ב-1992, כאשר 'כולנו' עבר לדייט פרטיות. בשני ניתוחים השוואתיים בין גיליונות של 'דבר לילדים' משנת החמישים לגיליונות של 'כולנו' משנת התשעים נמצאו הבדלים משמעותיים המהווים אספקלריה מעניינת לרוח הזמן. מספר עמודי של 'כולנו' גדול פי שניים מעמודי 'דבר לילדים', אך השימוש בשטח הכתיבה לובש בו צורה שונה. העיתון הווי פרסומות, הטקסטים כתובים באותיות גדולות, הכותרות בולטות ופרושות על פני שטח ניכר מן העמוד, ואין הוא מנוקד. גם המדורים שונים במהותם. ב'דבר לילדים' עסקו רוב המדורים בנושאי מידע וידע - חדשות, אקטואליה, מדע, טבע, שפה, ביאור מושגים - במגמה לחנך וללמד, והיו מעט מאוד מדורים שהקצו לילדים במה לכתיבה או לשאלת שאלות. 'כולנו', לעומת זאת, לא בא ללמד ולהקנות ידע. 'הוא בא', כדבר נילי לוצקי שהיתה בעלת טורים בעיתוני הילדים, 'להקנות לקוראים ניקוי ראש מבית הספר, מערכים רבים, מאהבת הארץ'. הוא גם נתן מרחב ביטוי רב לכתיבה יצירתית של ילדים (שלושה מדורי שאלות ושישה מדורים שבהם ילדים כותבים) וניכר בו שהוא עושה זאת כדי למצוא חן בעיני הילדים, מן הסתם כדי למכר כמה שיותר עותקים.

הילדים שכתבו ב'דבר לילדים' זוהו קודם כול על פי המקום שממנו באו (עיר, מושבה, קיבוץ, מושב) והדבר מלמד שהמקום והגאווה המקומית באו

לפני הילד. ב'כולנו' מקום המגורים נעלם ושמו של הכותב מובלט. גם בתחום השפה ההבדלים עמוקים. ב'דבר לילדים' היה שימוש רב בביטויים מליציים ובלשון תקינה מוקפדת, ואילו ל'כולנו' מסתננות מילים לועזיות, בכלל זה לשמות המדורים, והסלנג חוגג, כמו בעיתונות למבוגרים. לקראת שלהי העשור נעשתה השפה ב'כולנו' דיבורית, ממש מעין 'MTV מודפס'.

ההבדל המשמעותי ביותר בין שני העיתונים וגם החשוב ביותר מבחינה סוציולוגית הוא בתחום התק. ב'דבר לילדים' הובלטו נושאים ציוניים כמו טף, טבע וחגים; ב'כולנו', לעומת זאת, מועדפת כתיבה על כוכבים מפורסמים, זמרים ולהקות זמר, מחשבים, בדיחות ושאלונים אישיים, כלומר נושאים ניטרליים, לא אידיאולוגיים, הקרובים יותר לעולם הנוערי. ב'דבר לילדים' גם הרבו להשתמש בלשון רבים ('עמנו', 'ארצנו', 'קבוצתנו', 'טיולונו') ולכתוב על תוצרת הארץ, יישוב הארץ וטיולים בארץ, במגמה להקנות לצעירים אהבת מולדת. ב'כולנו', לעומת זאת, עברו בעיקר ללשון יחיד והנימה הפטרויטית כמעט נעלמה. אפילו התאריך העברי של יום הוצאת העיתון נעלם ליד התאריך הלועזי.

כאשר קוראים היום בגיליונות 'דבר לילדים' התחושה היא שמדובר בעיתון שנכתב בפטרונות בידי מבוגרים בשביל ילדים, בהנחה שהם, המבוגרים, יודעים מה טוב לקוראים הצעירים ומבקשים לעצב את נפשם. היא באה לידי ביטוי בין השאר בריבוי במילים בלשון ציוני, כגון 'דע!', 'למד!'. המגמה הדידקטית-פטרויטית של 'דבר לילדים' התחלפה ב'כולנו' במגמה חדשה של רצון לשעשע ולבדר אותם. זוהי מגמה הנבעת מההתייחסות לעיתון כמוצר כלכלי לכל דבר ומהתמחרת הערכיות שנדונו לאורך הספר.

ההורות החדשה

יידישע מאמע' במהדורה ציונית

ההשקעה בגידול וחינוך צאצאים והצורך לגונן עליהם קיבלו תוקף מיוחד, כמעט מיתולוגי, במסורת היהודית. אפשר שהדבר נבע מכך שהיהודים נרדפו והופלו לרעה בגולה והפחד מהעתידי הפך את המשפחה לטען קיומי. דמותה הספרותית והקולטנית של האם היהודיה, היידישע מאמע', שאיננה נותנת מנוח לגוזליה ואופפת אותם בקורי דאגנות, היתה אמנם מקור לא אכזב לסרקזם ולביקורת עצמית, אך היא שיקפה אל נכון את הרגישות היהודית לזרזר הצעיר ואת השאיפה המסורתית של המשפחה היהודית שהבן יעלה על אביו ועל רבו. המחשה לאתוס של מסירת האם היהודיה במסורת היהודית אפשר למצוא בספרו של הפסיכיאטר הישראלי ד"ר מרדכי גלעד, אשר התבונן בספרו הם שילוב לא שגרתי בין פסיכולוגיה מודרנית להשקפת העולם דתית. בפרק שכתרת 'האם' הוא כותב בין השאר:

בין האימהות של עמי התרבות תופסת האם היהודיה מקום מיוחד, מקום נעלה וגדול. צנועה, טובה, מלאה רחמים וחדורה רגש החובה הקדושה, היא לא ידעה תביעות וטענות. היא ידעה רק חובות. לא היתה חלוקת תפקידים. היא היתה בכל התפקידים: מינקת, מטפלת, אחות רחמינייה, מחנכת ברוח מיטב המסורת של העם, דואגת ושומרת על ילדיה-בניה ועל משמר זה עמדה כל ימי חייה והיא ידעה לעמוד בגבורה ובאומץ לב, במסירות ללא גבול ובהקרה שגם לה לא היה גבול, ובכל התנאים הקשים, ואף האיומים, בגלגולים השונים בגלות המרה. בימים הלא רחוקים היתה האם היהודיה רואה בילדים את ברכת אלוהים, את מקור האושר האמיתי בחיי המשפחה. להסתכל בילד, להחזיקו בחיקה. לראות את בת הצחוק הראשונה על שפתיו, את השן הראשונה בפיו, את צעדיו הראשונים, זה היה הגמול העליון, הגרטיפיקציה הגבוהה ביותר בשביל האם בעד כל עמלה.

אתוס ההורות והדאגה לילדים היה אמנם מרכזי בתרבות היהודית, אך הוא לא היה ערובה להורות הומנית, הקשובה לצרכי הילד, כבודו ורגישותיו. במשפחות יהודיות רבות בארץ היו נהוגים קודים בורגניים ושמרניים מאוד בחינוך הצאצאים, קודים שיובאו מארצות המוצא והכתיבו מערכת יחסים מתוחה וקודרת מאוד בין הורים לילדים. באחד מספריו כותב אלכסנדר ניל:

הצביליזציה חולה ואומללה, ואני טוען כי שורשו של דבר הוא במשפחה הבלתי חופשית. הילדים נאטמים על ידי הכוחות של ריאקציה ושנאה, נאטמים מאז ימיהם בעריסה. מתרגלים אותם לומר 'לא' לחיים משום שחיי צעירותם הינם 'לא' אחד ארוך. אל תקים רעש, אל תתאונן, אל תשקר, אל תגנוב. מלמדים אותם לומר 'כן' לכל מה שהוא שלילי בחיים. [...] אל תעורר שאלות - ציית ותן לא. [...] לעולם אין ילד בעייתי, יש הורים בעייתיים.

ואכן, 'הורים בעייתיים' היו תופעה שכיחה למדי בתרבות הישראלית הציונית כמו בתרבויות רבות אחרות. לא רק הנורמות השמרניות והנוקשות הכתיבו את מערכת הקשרים במשפחה היהודית הטיפוסית, אלא גם חוויית השואה והפער בין הדורות, האופייני בעיקר לחברת מהגרים. למעשה, רבים מילידי שנות הארבעים והחמישים גדלו במשפחות 'שותקות', שבהן הקשר בין הורים לילדים היה קורקטי ומאופק. רק כאשר אותם ילדים הקימו בעצמם משפחה נוצרה מערכת יחסים חמה וחברתית בין שני הדורות בתוך הבית. בספרם על הפולקלור הישראלי הלאומי בשנות החמישים והשישים היטיב אמנון דנקנר ודוד טרטקובר לתמצת את מערכת היחסים שהיתה נהוגה עד אז בין הורים לילדים ואשר איפיינה גם את ילדותם הם:

הם לא התיימרו להיות החברים הכי טובים שלנו. רובם המכריע לא היו ילידי הארץ והם הביטו בתערובת של דאגה ואהבה כשצמחנו להיות קצת פראי אדם, קצת שייגצים ובקיצור קצת זרים. התפלצו כששמעו אותנו מקללים בערבית וחזרו עם לחצים בחזה מקבלת הורים בבית הספר. לא חשבו שלהוריד פלאסק או לתת איזה צביטה בריאה יפגע בנפש הילד אלא להפך. אנשים עם הרבה סודות שהיו עונים על רוב שאלותינו במשפט 'כשתגדל תבין'.

פער הדורות הזה היה אחד הגורמים לפופולריות הרבה של תנועת הנוער ושל המסגרות הצבאיות, בעיקר היחידות הלוחמות הקטנות, שהיו עבר בני מהגרים רבים מעין תחליף לקשרי משפחה. מדרכי התנועה, ובמקרים רבים גם המפקדים בצה"ל, שימשו לא אחת מעין אחים בוגרים ולעתים גם דמויות אב ואם - מודלים לחיקוי והערצה.

ככל שהעמיקה התרבות הדמוקרטית ואתה גם השקפת העולם הפסיכולוגיסטית, כן הלכה והעמיקה הגישה הפיידוצנטרית בתוך המשפחה

הישראלית. הגישה הסמכותנית והכפייתית בחינוך הילדים רחוקה עדיין גם בימינו מלהיעלם מהאופק, והתפיסה של 'חוסך שבטו שונא במו' עדיין רוחת למדי בקרב משפחות בישראל. אולם עם הזמן יותר ויותר הורים כבר אינם מטילים את חיתיתם על הינקא ואינם משליטים משמעת ברזל וצייתנות עיוורת, כפי שהיה מקובל בעבר. הפטרונות, העריצות, הענישה הגופנית, ההפחדה והטפת המוסר, שאיפיו במשך שנים רבות את החינוך במשפחה, מוחלפות בהדרגה בדגם חדש של יחסים בין הורים לילדים, שעיקר גישה פלורליסטית, מתונה, סובלנית, מסבירה (מבהירה את מהות החטא) וממעיטה בעונשים.

ההורות כמקצוע וההורה כפסיכולוג

מחויבותם של ההורים לצאצאיהם עוגנה לראשונה בחוק הישראלי בחוק הכשרות המשפטית והאפוטרופסות, תשכ"ב-1963. החוק קובע כי 'הורים הם האפוטרופסים הטבעיים של ילדיהם הקטינים'. סעיף 15 קובע: 'אפוטרופסות ההורים כוללת את החובה והזכות לדאוג לצרכי הקטין, לרבות חימום, לימודיו, הכשרתו לעבודה ולמשלח יד ועבודתו, וכן שמירת נכסיו, ניהולם ופיתוחם; וצמודה לה הרשות להחזיק בקטין ולקבוע את מקום מגוריו, והסמכת לייצגו'. בסעיף 17 (120 ח"ו) נקבע שמסירת הילד היא חלק מהגדרת ההורות: 'באפוטרופסות לקטין חייבים הורים לנהוג לטובת הקטין כדרך שהורים מסורים היו נוהגים בניסבות העניין'. אולם אלה היו בסופו של דבר עקרונות כלליים בלבד. הנורמות הספציפיות, כיצד לגדל ולחנך ילד, הועברו בדרך בלתי פורמלית, כלומר, בדרך של חיקוי, התנסות והתייעצות עם קרובים.

כלים להדרכת הורים הופיעו כבר בתקופת היישוב ובשנותיה הראשונות של המדינה. המוכר והפופולרי ביותר היה הספר 'הטיפול בתינוק ובילד' של ד"ר בנג'מין ספוק, מי שנחשב לכהן הגדול של רפואת הילדים המודרנית והחינוך המתירני, שיצא לאור בתרגום עברי ב-1955 (ספרי לפיד, תל אביב) כמעט עשר שנים לאחר הופעת המהדורה האמריקנית הראשונה. גם אחיות 'טיפת חלב' בתחנות 'לאם וילד' שהוקמו ברחבי הארץ סיפקו להורים מידע על שלבי ההתפתחות הנפשית של היילוד ונידבו עצות מועילות, אף על פי שעיקר תפקידן היה מעקב אחר התפתחות הגופנית של התינוק ומתן חיסונים. ב-1963 הקים הפסיכולוג אחי יותם בית הספר להורים במסגרת מכון אדלר, המכון הישראלי המוכר ביותר להדרכת הורים. והיו גם התוכניות לאם וילד ששודרו בקול ישראל בשנות השישים סיפקו עצות מועילות בתחומים מגוונים של גידול הילדים. אולם כל אלה היו חסרי השפעה תרבותית ממשית. המודעות להתפתחות הביולוגית והפסיכולוגית של ילדים היתה אז בחיתוליה ועמדה בשולי מסורת ההורות.

למעשה, עד שנות השבעים נתפסה ההורות בארץ כמשהו ספונטני העובר באורח טבעי מהורים לילדיהם. עם המעבר לחברת פנאי הלכה והשתרשה בארץ התפיסה המערבית, החאה בהורות תהליך נלמד, המחייב ידע (פסיכולוגי בעיקרו) והשקעה רבה בצרכיו הנפשיים של הילד ולא רק בצרכיו החומריים. לדברי הסוציולוגית ברברה סבירסקי, בשנים אלו 'הופנו אל האשה ציפיות רבות ומורכבות יותר: בנוסף על היותה מיניקה ומנקה היתה עליה להיות מעתה גם מומחית לענייני אישות; נשים לא יכלו עוד להיות "עוזרות בית" - מעתה היתה עליהן להיות גם פסיכולוגיות, מחנכות, יועצות, ובקיצור, מומחיות בכל תחומי המדע הנגעים להתפתחות'.

בשורת 'ההורות הפסיכולוגיסטית' הגיעה ארצה בעיקר באמצעות ספרי הדרכה מתורגמים, כגון 'ילדים זקוקים לאהבה - הורים לעצה: מדריך להורים של ימינו' (אחיאסף, 1972) של ויליאם א' הומן, 'לגדל ילד מוכשר יותר' (ספרי ארז, 1975) של ג'ואן בק, ו'זה קורה במשפחות הכי טובות' (זמורה ביתן, 1978) של אילון בבלי.

תפקידים הפורמלי של ספרי ההורות הוא להקנות למשפחה הצעירה כלים חינוכיים, אך באופן עקיף ובלתי פורמלי הם מהווים גם ספרים אידיאולוגיים, המגדירים את ההורות במונחים חדשים. הפסיכולוג חיים עמית, אחד המומחים הישראלים הבולטים בתחום הפסיכולוגיה של ההורות ומי שעמד בראש המרכז להורות ומשפחה בקהילה של סמינר הקיבוצים, היטיב להגדיר זאת ברשימת ביקורת על אחד ממדריכי ההורות שפורסמו בשנים האחרונות:

מרחק רב עשתה התפישה החברתית של ההורות מימי רומא העתיקה, בה לאב היתה זכות להרוג את ילדיו בגלל היותם לא ראויים לגידול, ועד תקופתנו בה נתבעים ההורים בתוקף לשמור על זכויות הילד. אם בחומא העתיקה יכול היה ההורה המתלבט להיעזר בספר הדרכה בשם: 'איך לזהות את היילוד הראוי לגידול', מאת סוראנס מאפוסוס, הרי היום מוצף ההורה בעשרות ספרי הדרכה הבאים ללמדו מיהו ההורה הראוי וכיצד נעשים כזה. [...] הנחת המוצא של חלק מספרות הדרכה זו היא שהילד הוא טוב וראוי וההורה, לעומתו, הוא רע ומקלקל. לכן, בתקופתנו על ההורה להשתפר, או שיוצא להורג, באופן פסיכולוגי, כמובן.

מדריכי ההורות משמשים לא רק מכשיר חברתי להגדרה חדשה של מהות ההורות ושל הפצת ההגדרה הזאת ברבים, אלא גם מכשיר שנעד לתרגל את המודעות הפסיכולוגיסטית של ההורים. הטיפול בצאצאים נתפס, גם אם לא באורח מודע, כמעין מסע פסיכואנליטי לילדותם של ההורים, במילים אחרות, כחוויה מתקנת. 'אחת החוויות החשובות ביותר, שההורות מזמנת לנו', כתב הפסיכולוג בחנו בטלהיים בספרו 'הורה מתקבל על הדעת', 'היא ההזדמנות לבחון את בעיות ילדותנו, לחיות אותן מחדש ולפתור אותן בהקשר של יחסים עם ילדינו. כדבריו של ת.ס. אליוט, רק על ידי בדיקה ובדיקה מחודשת של הצעדים שעשינו בתהליך התהוותנו מכל לדעת באמת מה היו החוויות של ילדותנו ומה היתה משמעותן בחיינו. השגתה של ידיעה זו תשנה את השפעתם של אותם אירועים על אישיותנו'.

אחד מספרי ההדרכה להורים המשפיעים ביותר שיצאו לאור בשנות השבעים בתרגום עברי היה ספרם של חזולף דרייקורס, פחפסור נדע מבית הספר לרפואה בשיקגו ומייסד המרכזים הקהילתיים להדרכת הילד בארצות הברית, וויקי סולץ 'ילדים האתגר' (1973). הספר פורסם בלא פחות משבע מהדורות והיה לקלסיקה בסמינרים למורים ובחוגים לחינוך. הספר מאופיין בגישה חדשנית לטיפול בילדים ונבנה על פי המתווה הפסיכולוגי המקובל של לימוד מקרים ותגובות. בבסיס השקפת עולמם של המחברים עומדת התפיסה ש'אין חינוך בלא דעת נפש החניך, אין עצה בלא ידיעת נקודת התורפה, אין אמצעי תיקון בלא הכרת מקור החולשה. ועלמו הפנימי של הילד, אם כי גופו נראה קטן ורפה, עשיר ורב תוכן במידה יתירה - עולם גדול בשלל גווניו וצבעיו הזוהרים והקודרים כאחד'. מסר מרכזי אחר בספר הוא שלא הביקורת והענישה הן העיקר ולא שעבוד הקטין לרצונת הוריו אלא ה'יעוד', ההסבר, השיתוף והתמיכה (חיברות משתף ולא מדכא). הרעיון החדשני ביותר בספרם של דרייקורס וסולץ הוא 'המועצה

המשפחתית הדמוקרטית' ובמבט לאחור אפשר לראות בו אחד הסימנים המבשרים של העידן הדמוקרטי והפסיכולוגיטי במשפחה המערבית:

המועצה המשפחתית היא אחת הדרכים החשובות ביותר לטיפול בבעיות מטרידות באורח דמוקרטי. המועצה המשפחתית כשמה כן היא - פגישת בני המשפחה כולם, לשם שיחה בבעיות וחיפוש אחר פתרון. לשם כך יש לקבוע שעה מסוימת ביום מסויים מדי שבוע בשבוע; הדבר חייב להיפך לחלק מהשגרה המשפחתית. [...] לכל אחד מבני המשפחה הזכות להעלות בעיה לדיון. לכל אחד הזכות להשמיע את דבריו. כולם מחפשים יחד פתרון לבעיה ודעת הרוב קובעת. במועצה המשפחתית קולם של ההורים אינו חשוב יותר או קובע יותר מקולו של כל אחד מהילדים.

בשנות השמונים והתשעים גדל במהירות מספרם של מדריכי ההורות בספריות ובחנויות הספרים ועד סוף המאה עמדו על המדף הישראלי עשרות ספרים מסוג זה.

העיתונות לא פיגרה אחרי מדריכי ההורות החדשים והחלה גם היא להפיץ את בשורת 'ההורות הפסיכולוגיסטית'. למשל, הטור האישי הפופולרי של בחריה אבידן-בריר, 'עולמה הקטן של שרון', שהתפרסם בשבועון 'לאשה'. הטור שיתף את הקוראים בתחושתיה ולבטיה הדמויניים של ילדה קטנה, ובכלל זה מחשבות ביקורתיות על הוריה, ועקב מקרוב אחר תהליך התפתחותה הרגשית. הרעיון לטור צץ במוחה של אבידן-בריר הצעירה לאחר שנעשתה אם. לימים סיפרה:

בגיל 30, כשילדתי את בתי הבכורה (והיחידה) שרון, הייתי בטוחה שהמצאתי את האימהות. בגלל אישיותי המוחצנת, גם דאגתי לחלוק את החוויה עם כל מי שהיה מוכן לשמוע. נח מוזס ז"ל, המו"ל של 'ידיעות אחרונות' ו'לאשה', הוא זה שהציע לי לפרוק את מטען הרגשות הפרטי שלי לתוך טור אישי ב'לאשה'. כך נולד המדור 'עולמה הקטן של שרון', שפרקים מתוכו אף ראו אור בספר. מבעד למבטה הכאילו מתיילד של שרון, ליהגתי בשמה על אבא, אמא, מין, אתיקה, פוליטיקה ומה לא. מאחורי הסורגים של הלול, 'גילית' לקוראים סודות מהחדר על אמה הקרייטיסטית וגם על החבר הראשון שלה בגן. בתוך זמן קצר הפך המדור להיט, לפחות אם לשפוט על פי ערימות המכתבים של אימהות צעירות, שהביעו הזדהות עם הגיגיה של שרון.

הטור, שליווה את שלבי התפתחותה של שרון, עד שהגיעה לכיתה ד', הגיב גם על איחעים אקטואליים, כביכול מבעד לעיני הילדה. 'היא פטטה ואני רשמתי', סיפרה אבידן-בריר, 'כשרציתי להגיב על פרשנויות שונות שחגו סביבי, ניצלתי את התמימות של ילדה קטנה כדי לכתוב קצת אחרת על המלך חוסיין, על שוטר עבריה, על שר החינוך והתרבות, אלימות ברחוב ולכלוך בחצרות. [...] ואולי נח היה לי כעתונאית בוגרת, להסתתר מאחורי הכסות הבטוחה של ילדה. כל אחד יודע כי כלבים וילדים גונבים את ההצגה'. העקיצות שנשלחו למבוגרים והכתיבה כביכול מפי הילדה העניקו לטור ממד הומוריסטי, אך בעיקר הם חידדו בו את הממד הפיזוצנטרי, כלומר את הכבוד הניתן לדעתה ולמחשבותיה של הילדה. להלן קטע הממחיש זאת. שרון לועגת לאביה על כך שכל התיאוריות הילבריות שלו נמסו לאחר שנולדת לו בת:

מתחשק לי לצחוק בפה מלא, ללא שיניים. לפני שנולדתי אבא שלי זימר לחנים אחרים לגמרי. הייתם צריכים לשמוע אותו עכשיו. כולו לוחט ברוח המוסר של המאה השמונה-עשרה. מהבתולים אל החופה! ומי זה אומר שעלמה בת שש-עשרה יכולה לחזור לביתה אחרי חצות? לא במשפחה של אבא שלי. 'שרון תהיה בחורה בעלת עקרונות' - הוא מודיע לאמא. אבא שלה יקפיד על משמעת והתנהגות [...] אני שוכבת במיטתי על הבטן, המוצץ תקוע בין שפתי וחיוך אירוני מסתנן מזווית הפה. באמת מה שמדאיג אותם! [...] זה לא מפריע לאמא שלי להרגיז קצת את אבא שלי, בבדיחה האחרונה שהיא המציאה: אתה יודע - היא לאבא - כשרון תלמד בגימנסיה, היא תהיה מפוזרת שכזאת, שאני אצטרך להזכיר לה כל בוקר: שרון - לא שכחת לקחת את הגלולה? הייתם צריכים לראות את הפרצוף של אבא שלי, כשהוא מאזין בהכרח לדבריה אלה של אמא. הוא שונא בדיחות אישיות.

בשורת ההורות הפסיכולוגיסטית הגיעה לא רק דרך המילה כתובה אלא גם באמצעות סוכני חיברות בשר ודם. בשנות השבעים חלה התפתחות משמעותית בעולם בתחום הטיפול הקליני במשפחה, שנתנה את אותותיה גם בישראל. הפסיכיאטר מרדכי קאופמן, הנחשב לאבי הטיפול המשפחתי בישראל, החל לפרסם כבר בשנות השישים מאמרים בנושא הטיפול המשפחתי, למשל על 'הרטבה' בשינה ועל התמודדות של ילדים עם שכול, והיווה מודל של חיקוי ומקור של השראה לפסיכיאטרים ופסיכולוגים צעירים נוספים.

עד מחצית שנות השבעים מספרם של המטפלים המשפחתיים ושל הגופים הציבוריים שעסקו בטיפול משפחתי היה מצומצם, רוב הטיפול התמקד במשפחות במצוקה ולא במשפחות מבוססות. בהדרגה החלה החברה הישראלית להקדיש משאבים וזמן רבים יותר להדרכת הורים 'רגילים' בגידול ילדיהם באופן מעשי, החל מחיתול התינוק ועד לעזרה בלימודים. בהדרגה גם נוצר עוד ועוד תוכניות הדרכה להורים ומסגרות חברתיות טיפוליות להורים צעירים בתחנות לאם ולילד (שפעלו בישראל עוד לפני קום המדינה), במרכזים קהילתיים, במחלקות לשיחתי משפחה וחוחה ובמסגרת ארגונים חדשים כמו: ק.ד.מ.ה (קבוצת דיון מחנכים-הורים) ושי.ה.ם (שילוב הורים מורים). ציון דרך חשוב בהתפתחות הטיפול המשפחתי בארץ היה 'סודה של האגודה הישראלית לטיפול במשפחה ובנישואין ולחינוך בחיי משפחה ב-1977.

אולם השפעתן של כל ההתפתחויות האלה על תפיסת הטיפול המשפחתי ותפקיד ההורות בארץ נפלת מהשפעתה של סדרת טלוויזיה אחת, שעלתה על המסך הישראלי במחצית שנות השמונים - הסדרה 'קשר משפחתי'. הכול התחיל במפגשי הורים במסגרת בית הספר להורים של מנחם אדלר שהנחו הפסיכולוגים אחי יותם וזיזית אברמסון. השיטה שבה הרכישו את מיומנות החינוך היתה תיאטרלית-חוויתית, ברוח תורתו של הפסיכיאטר הווינאי אלפרד אדלר. סביב כמה כנסו כמה עשרות הורים וחזו בדיאלוג לימודי שהתנהל בין המטפלים להורים מתנדבים. המפיקה דניא אביאל, שהזדמנה למכון, הציעה לזיזית אברמסון לעשות מול המצלמות את מה שהיא עושה על הבמה. כך נולדה אחת התוכניות המפורסמות והמשפיעות ביותר על מערכות היחסים במשפחה בישראל. אביאל הפיקה וביימה את התוכנית והיעץ המדעי שלה היה ד"ר עמירם רביב.

התוכנית, שהיתה בבחינת חידוש גדול לזמנה, שודרה לראשונה בערוץ החינוכי בשעות הצהריים ב-1986 ונמשכה כ-40 דקות. היא כללה שיחה

ספונטנית (לא מבימת) עם משפחה מתנדבת על בעיות ידועות ושגרתיות - הורדת זבל, ריבים בין אחים, סרבנות שינה ועוד. בתחילת התוכנית כל צד העלה בנפרד לפני פסיכולוג או לפני יועץ מוסמך את הנושא שלשמו באו לייעוץ - זיוית אברמסון, אחי יותם, יוסי זיו, חיים עומר, נעמי מור, חביבה אייל ואחרים (סך הכול הנחו את התוכנית בכל שנותיה כ-30 פסיכולוגים, עובדים סוציאליים ומטפלים משפחתיים מכל האסכולות, לא רק ממכון אדלר). בדרך כלל היה מדובר בקשיים שבין הורים לילדים, אך היו מקרים של סבים וסבתות מול הנכדים או של הילדים במשפחה בינם לבין עצמם. החלק הזה של התוכנית המחיש שלכל צד זווית ראייה משלו וכל אחד דבק בנקשות ב'צדק' שלו מבלי לנסות להבין את זולתו. בחלק השני התקיימה שיחת סיכום משותפת, שסיפקה מעין קתריזיס לאופים שבאולפן ובבית. המנחה, שתיפקד כמעין בורר, היה מציע אפשרות נוספת להסתכל על המצב מבלי לנקוט עמדה בעד או נגד אחד הצדדים, ופתחן אפשרי לבעיה בחוץ דמוקרטית בלתי פטורנית אך סמכותית. להלן קטע מאחת השיחות בתוכנית, הממחיש את הדרך העדינה שבה המומחה מוליך את המטופלים ואת הגישה הדמוקרטית והאמפתית שלו. מדובר בפגישה שיזם נער בן 12 בשם עמרי. הוא כתב מכתב לאחי יותם וביקש להביא לקשר משפחתי את הבעיה שלו. הוא טען שיש לו סכסוכים עם אמו, המלווים בכעס רב עליה, בדרך כלל על רקע העובדה שאינה נענית לדרישותיו. הוא אף הביא בחשבון את האפשרות שיברח מהבית:

אחי יותם: האם ניסית לפתור את חילוקי הדעות בדרכים אחרות חוץ מלברוח מהבית?
עמרי: ניסיתי לשבת אתה ולחשוב על פיתרון.

אחי יותם: אתה יזמת את השיחות עם אימא? אמרת לה - אני רוצה לשוחח אתך?
עמרי: כן. לפעמים גם היא יזמה.

אחי יותם: ואיך זה נגמר?

עמרי: זה לא נגמר. אנחנו עדיין לא מסכימים על הרבה דברים.

אחי יותם: אולי תתן לי דוגמאות ממצבים שחוזרים פעמים רבות.

עמרי מתאר דברים שונים שמעצבנים אותו בהתנהגותה של אמו, למשל היא מגיעה מאוחר הביתה בשל הקריירה התובענית שלה. יותם מתעל את הדיאלוג עמו לפני השיח וההמשגה הפסיכולוגיים כדי שעמרי יבין בעצמו את חלקו ב'פלונטר' המשפחתי.

אחי יותם: איך אתה חושב זה קרה שאתה פיתחת דעה כזו, שאתה רוצה להיות הקובע ושאתה רוצה זכויות גם של ילד וגם של מבוגר?

עמרי: במריבות שלנו, זה מהמריבות שלנו, אני רוצה את המקום שלי, שגם אני אקבע לפעמים.

אחי יותם: יש לי רושם שאתה מאוד מאוד רוצה להיות הבוס בבית.

עמרי: גם זה נכון.

אחי יותם: ויכול מאוד להיות שהמתח ביניכם הוא לא כל כך בגלל שהיא רוצה לצאת, או שהיא רוצה להיות הקובעת לפעמים, אלא מפני שמאוד חשוב לך להיות הבוס. אם אתה הבוס אתה מרגיש שיש לך משמעות ויש לך ערך...

עמרי: ויש לי סמכות.

אחי יותם: ויש לך סמכות ואז אתה שווה. ואם היא אומרת לך - 'היום יש לי עבודה ואני איעדר מהבית' אתה מרגיש רע מאוד.

עמרי: נכון. ואז אני מחליט שאני הבוס שלה ואני אקבע לה עובדות ולא שהיא תקבע לי.

בסיום השיחה עזב עמרי את האולפן ונכנסה האם. היא טענה כי עמרי אינו מבין את מקומו במשפחה והיא כועסת מאוד על כך שהוא מערער על סמכותה. ניכר מתשובותיה שהיא 'נעולה' במאבק הזה וכי הפתרון שלה הוא להעמיד אותו בתקיפות במקומו. אחי יותם ניסה להציע לה לחפש חלופה לכוח היוצר אווירה של מלחמה בבית, אף שהוא מודע לכך שהדבר קשה לה. האם הראתה נכונות לנסות ובסיכום השיחה הודתה כי הירבתה לפגוע את עמרי כשהיה קטן, ואף סיפרה בגילוי לב שיש לה נקיפות מצפון ורגשי אשמה כלפיו על שהיא בחרה לגדל אותו ללא אב. בשלב זה הזמין אחי יותם את עמרי להצטרף לשיחה המשולשת כדי שיגיעו לסיכום משותף. הוא ניסה לסגור על כל אחד משני הצדדים וקיבל את הסכמתם לנסות ולאמץ את דרך הפשרה ולהרבות בשיח גלוי זה עם זה:

אחי יותם: אתם יכולים לדבר על זה יחד, כלומר - לא שכל אחד ישמור דברים בלבד, אלא - לדבר, שכל אחד יידע מה השני תורם לשינוי היחסים, מיחסים של כוח ליחסים של שיתוף פעולה, של התחשבות בזולת, של כבוד הדדי - אתם ודאי הרגשתם איך אתם מאבדים את הכבוד ההדדי בסכסוכים שלכם. כאשר תשנו את מערכת היחסים ביניכם תגלו שזו טעות לחשוב שכוח הוא הדבר הכי חשוב, ושהדברים החשובים באמת הם כבוד הדדי, התחשבות בזולת, ושיתוף פעולה [...] אתה לא תגייד לאמא מה לשנות והיא לא תגייד לך. כל אחד יחשוב על עצמו - מה הוא הולך לשנות. בסדר?

עמרי: כן, בסדר.

אחי יותם: אני מודה לכם שעזרתם לנו ללמוד דבר חשוב, ואני מאחל לכם כל טוב.

כדי לטפל בנושאים שבהם לא רצוי לחשוף את בני המשפחה, החלו להיעזר בתוכנית בשחקנים, שיצחו סימולציה של משחק תפקידים (ללא תסריט מוכתב) והוסיפו ממד דרמטי לתוכנית. מכתבים רבים, בעיקר של ילדים שצפו בתוכנית, הגיעו למערכת, והתוכנית, ששודרה בשעות הצהריים המוקדמות, זכתה להיטינג גבוה (הסקרים דיברו על 11% של צופים קבועים, שהם כ-200 אלף איש). אחרי 500 תוכניות ושש תת-סדרות, הגיעה התוכנית ב-1993 לפרוייקט-טיים ולישידור חי (התוכנית הוערכה גם על ידי מומחים בחו"ל וזכתה בפרסים בינלאומיים). אלפי משפחות ביקשו להשתתף בה, ובאותה התקשורתית הקטנה (התוכנית 'על קטנטנים', שיועדה להורים עם ילדים קטנים) למרות החשיפה הכרוכה בכך. 'הצופים בבית מודעים, מבינים', כתבה העיתונאית חנית פוריאן בכתבה שסיכמה עשור להפקת התוכנית, 'שיש "להגיע להבנה", "לברר", "לפתוח", "להעלות", "לתת פידבקים" ובעיקר "להיות שם". התברר גם מה שהיה ידוע עוד לפני שהחיים הפכו לסדנה לתקשורת בין-אישית: אנשים אוהבים לשמוע צרות של אחרים'.

ההצלחה של 'קשר משפחתי' ביטאה הכרה הולכת וגדלה בחשיבות שהחברה הישראלית מייחסת לשכלול התא המשפחתי ולדמוקרטיזציה שלו – תהליך שקיבל גם גושפנקה ממסדית ואקדמית. בסוף שנות השמונים כבר היו בארץ יותר מ-130 ארגונים ומוסדות ציבוריים ופרטיים שבהם

מתקיימות תוכניות להעשרה, לשיקום וקידום, לייעוץ והכוון של הורים. בשנות התשעים גדל מספרם והוקמו גם מרכזים המכונים 'בית ספר להורים', שבהם מועברים חוגים, סדנאות והרצאות לאלפי משפחות. הם פועלים בבתי ספר, במרכזים קהילתיים ועירוניים ובמועדוני נוער. מטרתיהם, כניסוח של אחד המרכזים הללו, היא:

א. לאפשר להורים להרחיב את בסיס הידע שלהם ולהתעדכן בתפיסות החדשניות בנושאי חינוך, פסיכולוגיה, הורות ומשפחה; ב. להעלות את המודעות לצרכים של הילדים בשלבים השונים של התפתחותם; ג. להעלות למודעות את צרכי ההורים; ד. לאפשר להורים לרכוש כלים ולפתח מיומנויות לשיפור תפקודם כהורים; ה. להגביר את האמונה של המשפחה ביכולתה להצליח, תוך יצירת אווירת גדילה חינוכית; ו. להעשיר את חוויית ההורות.

גם מכן אדלר הוטיק נהנה מעלייה מתמדת במספר המשפחות הפונות אליו, ובשנים 1994-1995 בלבד נרשמה בו עלייה דרמטית במספר הנרשמים (25%). הפקולטות לפסיכולוגיה, לעבודה סוציאלית, ולחינוך באוניברסיטאות, במכללות ובסמינרים מהוות בורג מרכזי בתעמולת ההורות החדשה והן מרחיבות מדי שנה את מספר הקורסים ותוכניות ההכשרה למטפלים משפחתיים שרבים מהם מרצים את משנתם במרכזים הללו ובמקומות אחרים.

בשלהי שנות התשעים כבר היו באגודה הישראלית לטיפול במשפחה ובנישואין ולחינוך לחיי משפחה, (שהוקמה ב-1977) 1000 חברים, בהם כ-400 מטפלים וכ-200 מדריכים מוסמכים על פי קריטריונים מקצועיים ואישור מועצת ההסמכה של האגודה. האגודה מארגנת השתלמויות, סדנאות, ימי עיון, סימפוזיונים, הרצאות, כנסים ארציים ובינלאומיים, ומפרסמת את הביטאונים 'עניין משפחתי' ו'במשפחה'. החל משנת 1990 מעניקה האגודה מעמד של מטפל משפחתי מוסמך ומדריך מוסמך בטיפול משפחתי לאנשי מקצוע אשר עברו הכשרה ייחודית בטיפול משפחתי, על פי קריטריונים מוגדרים, וצברו ניסיון בתחום זה.

העלייה בהתעניינות הציבורית בייעוץ משפחתי, לאו דווקא של הורים הסובלים מ'קצר' עם ילדיהם, מתועלת היום לעסקים. מספר הולך וגדל של ספר הדרכה מתורגמים ומקוריים, וכן סדרות של הרצאות וסדנאות (למשל, תחת השם 'הורים לומדים') משווקות היום לקהל הרחב. הם מציעים להורים החדשים לפתח את 'כישורי ההורות ולשפר את התקשורת במשפחה', 'ליהנות מחוויה נפלאה', 'לטפח צרכים של ילדים', 'להיות הורים מעורבים שטוב להם'.

הירחון 'הורים וילדים', שנבנה במתכונת כתב העת האמריקני Parents, הוא אחד המיזמים העסקיים המצליחים הנישא על גלי הביקוש החדש לעצות בתחום ההורות. תפוצתו של כתב העת, שהחל ראה אור ב-1983, הייתה ב-1998 42 אלף עותקים, מתוכם 35 אלף מנויים. ב-1995 פתח הירחון בתל אביב 'מכללה להורים' שנועדה להוציא את הידע מהאקדמיה ולהנחיל אותו לעם, למען יגדל זה ילדים מאושרים יותר. למרבה ההפתעה, 40% מהנרשמים לסמסטר הראשון של המכללה היו גברים, רובם יחד עם בנות זוגם, מיעוטם לבד (המכללה פסקה להתקיים ב-1998 משיקולי תקציב). ב-1998 הקים ה'הורים וילדים' בשיתוף פעולה עם 'הארץ' אתר אינטרנט חדש בשם lool (לול). האתר מיועד להורים בתחילת דרכם ומופיעות בו כתבות וקבוצות דיון שבהן משוחחים ההורים בינם לבין עצמם ומקבלים תשובות לשאלות המטרידות אותם מאנשי מקצוע. עוד באתר: 'אפשרות להחליף ולמכור ציוד לתינוק ובגדי הרינון, להציע ולקבל שם לרך הנולד מאתר השמות של "מטרנה", אפשרות למשלוח גלויות ברכה אלקטרוניות ליולדת ולמשפחה, ואפשרות לתעד את שנותיו הראשונות של התינוק שלכם במסגרת יומן וירטואלי שיהפוך להיות אתר הבית הראשון של הפעוט שלכם' (מצוטט מתוך האתר). בעקבות 'הורים וילדים' יצאו לאור מגזינים נוספים העוסקים במשפחתיות, כמו 'להיות משפחה' ובמקביל הוקמו גם אתרי אינטרנט נוספים המטפלים בנושא, כמו למשל האתר emama. כך, למשל, בפורטל החינוכי 'סנונית', אחד מאתרי החינוך המתקדמים ברשת האינטרנט הישראלית, הוקם אתר בשם 'הבית היחוק', הפועל במסגרת 'התחנה לטיפול בילד ובנער על שם אילן', המאפשר לכל אדם ובעיקר להורים להפנות שאלות לצוות של פסיכולוגים, ולקבל תשובה בדואר אלקטרוני.

גם העיתונות היומית פעילה בתחום ומפרסמת בשנים האחרונות אינספור טורים ומדורים בנושא הורות ומשפחה. הטלוויזיה, על שלל ערוציה, מרבה אף היא לעסוק בנושא, בעיקר בתוכניות הפנאי והייעוץ, למשל, התוכנית 'זמן הורים' המשודרת ב'חינוכית 2', תוכנית שבה מנחים מתחלפים מארחים מומחים מתחלפים לענייני הורות.

ההסבר לעניין הגובר בהיבטים הפסיכולוגיים של ההתבגרות ובנכונות ללמוד ולשפר את כישורי ההורות נעוץ בין השאר בחידרתה של הפסיכולוגיה 'לנפש התרבות'. הגישה הפסיכולוגיסטית החדירה בהורים חרדות ממה שאופן העתיד לילדיהם, חרדות שקיבלו לקראת סוף המאה העשרים ממדים כמעט היסטריים. זוהי החרדה מפני נזקי החינוך הלקוי. הנחת היסוד של התורה הפסיכואנליטית היא שאירועים מאוחרים בחייו מותנים במידה ניכרת במה שקרה בעבר. לפי תפיסה זו, 'הפרקים הראשונים בהיסטוריה של האדם חשובים מאין כמותם להתפתחות חייו בעתיד, לא רק משום שהם הבסיס לכל מה שיבוא אחר כך, אלא גם מפני שפרקים מוקדמים אלה קובעים במידה רבה איך יחווה האדם את חייו בעתיד'. המסקנה שאליה הובילה הפסיכולוגיה את הציבור המשכיל, שנחשף לתיאוריות הפסיכואנליטיות, היתה שכל תגובה מוטעית לצאצאיהם עלולה להוביל ל'טראומת' ילדות ולקיעבות ולפתולוגיות בגיל מבוגר. הדברים מודגמים בווידי של אחת האימהות בת הדור הצעיר שצוטט בכתבה באחד המקומים התל אביבים:

כבר שלוש שנים, רגע אחרי שהוא יצא לי מהבטן, שחיי היומיום שלי מורכבים מאלפי התלבטויות והתחבטויות, שאם הייתי חושפת רק חלק קטן מהן בפני אמי, שלא לדבר על סבתי מהזן הפולני, הן ודאי היו שולחות אותי לטיפול פסיכיאטרי אם רק היו מכירות בקיומו של המקצוע הזה. אם אני כועסת עליו כשהוא מקשקש על השולחן, אולי אני מדכאת את היצירתיות המקורית שלו, אבל אם אני לא אכעס עליו, קיים חשש סביר שאני אגדל מפלצת נטולת מעצורים שלא יודעת משמעת מהי. אם אני אתרגז כשהוא עושה פיפי במכנסיים, אני עלולה לגרום חק בלתי הפיך לחיי המין העתידיים שלו, אבל אם אני לא אכעס עליו, אין ספק שאמצא את עצמי שוטפת תחתונים מהבוקר עד הלילה בחיי ההווה הלא פחות חשובים שלי (ואולי, בעצם, הם כן פחות חשובים?). אם כל בוקר אני אתרגש מחדש מסירובו להיפרד ממני בקלות ולא אתן לגננת לקרוע אותו

מעלי, אולי לעולם הוא לא יוכל להיפרד בקלות, אבל אם אני אעזוב אותו בוכה, מי ערב לי שלא נטעתי בו בזה הרגע חרדת נטישה איומה? אם אני אעשה את עצמי שלא שמתי לב כשהוא קרא לי 'משוגעת' אולי הוא יפסיק לקרוא לי ככה, אבל מה אני אעשה כשהוא יקרא לי 'בת זונה'? ואם אני אוותר לו כשהוא מזיז אותי ברשעות מהספה 'כי אני ישבתי פה קודם' (כלומר אתמול), אולי יגדל לי רודן קטן שרגיל שמוותרים לו בקלות [...]. ואם היה לי זמן לחפש תשובות לכל השאלות שלי, לא היה נשאר לי רגע אחד פנוי לקרוא לו סיפור.

האבהות החדשה

שוברת מוסכמות במיוחד במודל ההוחת החדשה היא התמורה המתחוללת במעמדו ובתפקידו של האב בחינוך הילדים. ב-1979, שנה לאחר הצגת הסרט זוכה האוסקר 'קרמר נגד קרמר', בכיכובם של דסטין הופמן ומריל סטריפ בארץ, העוסק באב אמריקני הנאבק עם הממסד לקבל חזקה על גידול בנו, פורסם בעברית ספרו של הפסיכולוג ד"ר פאץ' דודסון, 'להיות אב'. בהקדמה לספר כתב הפסיכיאטר הנודע ריצ'רד א' גרדנר מאוניברסיטת קולומביה: 'אנו חיים בתקופה שבה מתחילים להעריך יותר מאשר אי פעם בעבר את תפקידו החיוני של האב בתהליך של גידול-ילדים'.

אולם השינוי במעמדו של האב במשפחה מתבטא לא רק בהכרה בחשיבותו הפסיכולוגית בתהליך עיצוב האישיות, למשל הקניית ביטחון עצמי, אלא בשינוי עמוק בתפיסת תפקידו במארג המשפחתי, ובעיקר בשינוי תפקידו כמחנך. 'אבא חדש', מונח שנטבע בארצות הברית, הוא על פי הירחון 'הורים וילדים', לאו דווקא 'נותן הזרע', המפרנס הראשי, 'רס"ר המשמעת' ופטרון המשפחה, אלא, כפי שכתב אחד מבעלי הטורים במגזין: 'אבא מודע, מתעניין, קרוב, שמסוגל לבטא רגש כלפי ילדיו, מכוון לצרכיהם, יודע להיות סמכותי אך לא מאיים...'. [עוזר להתפתחות ילדיו ויוצר במשפחתו אווירה של שותפות והרמוניה. בקיצור הוא אבא טוב יותר]. כדי להיות 'אב חדש' על הגבר לרכוש רגישויות ומיומנויות פסיכולוגיות, כפי שכתב דודסון, בהקדמה לספרו 'להיות אב':

איש אינו נולד אב טוב. כדי להיות אב טוב חייב אדם להיות בעל סבלנות, כושר לימוד ואהבה. אך ענין לנו גם עם מידע! חשוב ללמוד ככל שתוכל על שני נושאים יסודיים: פסיכולוגיה של הילד ושיטות הוראה. כל אב, אם הוא מודע לכך ואם אינו מודע, ממלא את תפקיד הפסיכולוג של הילד. עליו להבין את הפסיכולוגיה של ילדיו כדי להדריכם בתבונה. אם אינו יודע את ההבדל הפסיכולוגי העצום בין ילד בן שלוש לבין ילד בן ארבע, כיצד יוכל להטיל משמעת בתבונה על בני שני הגילים?

אין זה ככל הנראה מקרה שספרו של דודסון, שהוא קרוב לוודאי הספר הראשון על 'האבהות החדשה' שפורסם בעברית, יצא לאור בישראל בשנת 1979. שק בשלהי שנות השבעים, עם התפשטות האתוס הפמיניסטי, והתפתחות ספרות הילדים הליברלית - בפרט סיפורים שכתב אבות צעירים ובחכי כשרון יצירתי, כמו חידוד גרסמן, יהונתן גפן, יהודה אטלס, אפרים צידון ומאיר שלו - החלה לחלחל 'האבהות החדשה' לתפיסת העולם של הדור השלישי והרביעי של האבות בישראל. למעשה, גם ריבוי של כותבים ממי זכר בנושא זה סימן את התהליך הזה.

אחד הביטויים המעשיים הראשונים של המגמה הזאת היה שינוי בתפיסת ההיריון והלידה, שנחשבו בעבר ל'אירוע ביולוגי' השייך לאישה בלבד. בימינו קיבלו היריון ולידה ממדים טקסיים והם נתפסים כאירוע שלוקחים בו חלק שני בני הזוג: ההליכה המשותפת לגינקולוג, בדיקת האולטרסאונד, ולעתים קבלת תצלום של העובר למזכרת, קורס ההכנה ללידה, שלעיתים קרובות משתתף בו גם בן הזוג, ומעל לכל הלידה בסיועו של הבעל. מחלקת הנשים והוילדות בבית חולים בילינסון היתה הראשונה, בשנת 1978, שאיפשרה לגברים להיכנס לחדרי הלידה. מאז, גברים רבים מאוד משתתפים בלידה. בכתבה שפורסמה ב'העיר' ב-1995 על התופעה החברתית הזאת, אמר אחד המחיינים, עובד סוציאלי בן 28 שעמד להיות אב: 'אני מגלה שהמעורבות שלי ושל החברים שלי הולכת וגדלה. עכשיו, כשגבר מדבר, הוא אומר "יש לנו אולטרא סאונד ויש לנו כזה וכזה". זה מסתדר עם העבודה שהגבר בימים צריך להיות נשי במידה מסוימת, גבר של ימינו צריך להגיד משפטים כמו "אני מרגיש ש...", "את ממש פגעת בי", וכדומה'.

תפיסת ההיריון והלידה כמשהו השייך לשני בני הזוג מוצאת את ביטוייה גם בשפה: בימינו, במקום 'נכנסתי להיריון' אומרים 'עשינו ילד' או אפילו 'נכנסנו להיריון'. ב'עיתון תל אביב' פורסמה כתבה אירונית המשווה בין שיח ההיריון בעבר לשיח זה בימינו:

פעם: 'כמה חודשים אחרי שאברם ואני התחתנו, הרגשתי קרקורים בבטן. חשבתי שזה אולי משהו שאכלתי או שזה התרגשות, ושכנראה זו הסיבה שהפסקתי לקבל מחזור. כשהתחילו ההקאות התקשרתי לאמא והיא אמרה שאולי נכנסתי להיריון ושצריך לראות רופא. בחודש השמיני נראיתי כמו בלון. אברם צעק שאני אוכלת יותר מדי. הזיכרון היחיד שלי מהלידה הוא שאחרי שרבעה יצאה, ביקשתי שיחזירו אותי למחלקה לפני שאני מתה מכאבים'.

וככה זה היום: 'יותם ואני החלטנו לקרוא לו בר וקבענו פגישה עם ד"ר נוי, חבר. האולטרסאונדים היו מדהימים. רואים בטן, רואים יד מגרדת ראש. ד"ר נוי אמר שבר כנראה יהיה צנחן, כי יש לו כפות רגליים ענקיות. יותם התעצבן כי הוא גולני. בשבוע ה-22 נתבקשנו להחליט עם איזה מסלול בדיקות נמשיך את ההיריון: הרגיל - רק אולטרסאונדים, המורכב - בשילוב עם סריקת מערכות כללית, או הגנטי - בדיקת מי השפיר הכוללת ספירת הגנים, בדיקת הגן ה-21, הוצאת הארנק ומילוי צ'ק על סכום של 1800 שקל. צ'ק נוסף, 300 שקל, הפקדנו בחשבונה של סימה, האחיות-מיילדת. את הפגישה האחרונה הקדשנו לסיור היכרות בחדרי הלידה בבית החולים. חזרנו הביתה לבנים. הלידה היתה נפלאה. אחרי המנה השלישית של האפידורל ניסיתי להרגיע את יותם, שהסתובב בחדר הלידה עם מצלמת הווידאו וככה מהתרגשות. קצת התאכזבנו שבר נולד 3.150 ק"ג, כי לפני כל החישובים שלנו הוא היה אמור לצאת 3.220 אבל לא נורא. הוא בכל זאת ילד מקסים'.

על הופעת הדגם החדש - הדמוקרטי במהותו - של האבהות השפיעו לא רק שינויים אידיאולוגיים ופסיכולוגיים, אלא גם שינויים כלכליים. יציאתן של הנשים לעבודה חייבה את הבעלים, בני הדור השלישי של הציונות, לתת כתף רחבה יותר בגידול הילדים. סקרי דעת קהל וכתבות עיתונאיות שפורסמו בשנות התשעים אכן מוכיחים כי בישראל הולך ומתהווה, בעיקר בקרב הדור הצעיר, החילוני והמבוסס, מודל וישום של 'אב חדש': 'זה שמטייל עם התינוק בפארק, מחליף לילד חיתולים ואפילו יודע באיזו כיתה הילדים לומדים'. כך למשל, סקר שערך מכן גיאוקרטוגרפיה ב-1997,

יש ימלת שווה לגדל את הילד. בהחלטתו קבע השופט פורת כי קיים כיום שוויון בין הורים בכל המגע לזכות ולאחריות על הילד, וכי עקרון 'חזקת הגיל הרך' נקבע לפני 40 שנה, כאשר המציאות החברתית היתה שונה. 'המצב כיום שונה מהמציאות בה גובשה הדוקטרינה של חזקת הגיל הרך. התרם הדעות המרבות בחשיבותו של האב בחיי הילד, 'ציון השופט, בדורות חוות דעת של פסיכולוגית מאוניברסיטת בר אילן, שקבעה כי יש לתת עדיפות לכך שהילד ישהה במחיצת אמו בשל גילו הרך. העיתונות פירסמה את פסק הדין בהבלטה והציגה עמדות בעד ונגד. 'ידעות אחרונות', למשל, עימת בין השדך הפופולרי יוסי סיאס, שתמך בפסק הדין, ובין הפסיכולוגית והעיתונאית ורדה רזיאל-ז'קונט, שהסתייגה ממנו:

ז'קונט: [...] הנושא הזה נורא בעייתי, אבל אם שני ההורים טובים באותה מידה, מן ההיגיון שהילד יישאר אצל האמא, כי הסטטיסטיקה מראה שאימהות לוקחות יותר אחריות על הילד. אנחנו רואים כמה אבות שמתגרשים מהאמא נוטשים את הילדים. [...]
סיאס: [...] אין שום סיבה שאחרי שכבר הגענו לנקודת השוויון, תהיה דווקא לאם עדיפות בטיפול בילד. הרבה פעמים חברים מתבדחים איתי שאני אמא נהדרת, כי בחברה שלנו טיפול בילד עדיין נתפס כאימהות. לא עוד.

אבל באוגוסט 2001 הפך בית המשפט העליון על פניו את פסק הדין של המחוזי. הוא ביסס את החלטתו בעיקר על חוות דעתה של הפסיכולוגית, 'כי לאור גילו הרך של הילד והדעה הרווחת בקרב מומחים כיום באשר למשמורת העדיפה לילדים בגיל זה, האפשרות הפוגעת פחות היא השארתו במשמורת האם ומתן היתר ההגירה המבקש'. למרות ביטול התקדים המשפטי של המחוזי, דומה שמבחינה ערכית וסמלית נעשה צעד ראשון לשינוי הנורמה - ולכל הפחות נערך דיון ציבורי ראשוני וחשוב בתפיסת תפקידו של האב בתא המשפחה.

ציון דרך משפטי נוסף בהגדרת האהבות, המסמן שינוי ערכי, היה פסק דין תקדימי שפסק בית המשפט האזורי בבאר שבע בנובמבר 2001, ובו קבע שמורים במערכת החינוך זכאים להשתתפות בתשלום למעונות ולתוספות שכר אחרות עבור ילדיהם כמו המורות. בפסק הדין מתח השופט אייל אברהמי ביקורת על החברה הישראלית, המנציחה לדעתו נוהג שלפיו נשים בלבד אמורות לטפל בילדים בבית, בעוד שהגברים פנויים לעבודה. פסק הדין ניתן לאחר שאברהם סעדון, מורה באחד מבתי הספר התיכוניים בבאר שבע, ביקש לקבל תוספת למשכורתו עבור החזקת ילדיו במעון, כפי שמקבלות עמיתותיו המורות. מעסיקיו של סעדון סירבו לשלם, בטענה שמדובר בתוספת הניתנת למורות בלבד. סעדון לא התיימש ופנה לבית המשפט בתביעה להשוות את זכויותיו כמורה לזכויות של המורות, ונענה לתביעתו. סוגיית האהבות החדשה תשוב ותעמוד מן הסתם להכרעת בית המשפט במקרים אחרים בעתיד, ותעורר הדים ציבוריים שייטעו להגדרה מחודשת של תפקידי ההורות בחברה.

נסיכים ונסיכות בעריסה

אחד ממרכיביו של פולחן ההורות שהתפתח בשנים האחרונות הוא מיומנות הטיפול בתינוק. הורים מן השכבה המשכילה והמבוססת מוכנים לשלם כסף רב לאיבזוח של חדר התינוק, שנעשה בהדרגה למעין מקדש הורות. נוסף על שיקולי בטיחות ונחות הילוד, מוקדשת תשומת לב רבה לצורתם האסתטית של המיטה, הארונות, שידת החיתול, הווילונות, המצעים, האהילים, השטיח, הטפטים שעל הקיר. סלם נבחרים היום בקפידה רבה כדי להעניק לחדר את הסגנון והאווירה המתאימים והם מעוצבים ומקושטים כדי לשוות לחדר מראה מארץ האגדות. על תופעה זו מטיבה ללמד הצלחתה של 'שילב', רשת חנויות לבגדים, לאביזרי תינוקות ולריהוט של חדר ילדים, שקמה בראשית שנות השמונים והפכה למותג מסחרי וחברתי.

המודעות הגוברת לצורך הבסיסי של התינוק בחמימות, בנועם ובשפע של גירויים אינטלקטואליים הוליד שפע של צעצועים ומשחקים המקיפים את התינוק מרגע לידתו - ובראשם 'מרכז הפעילות' (activity center) שנהפך לסמל התקופה. בכלל, סל הוצאות לתינוק של משפחה ישראלית גדל בשנים האחרונות בקצב מואץ. הורים לתינוקות רכים מוציאים היום הרבה יותר מבעבר על רכישת ציוד רב יותר. על פי מחקר שערך הירחון 'הורים וילדים' ב-1997, הסכום הראשוני הממוצע שהוציאה משפחה שנולד לה תינוק/ת היה כ-8000 שקלים. סכום זה כלל חיתולים וביגוד ראשוני, כלי מיטה, עזרי האכלה וטיפוח, ריהוט ואביזרים נוספים, כיסא בטיחות לרכב והוצאת רפואיות ולא כלל את הוצאות על חגיגת הברית או הבריתה. הוצאות החדשות השוטפות על תינוק בשנה הראשונה הולדתו עמדו ב-1997 על כ-2580 שקל. הוצאה זו כללה מזון תינוקות, חיתולים, מגבונים, קרמים, שמפו מיוחד לתינוקות, בגדים וצעצועים, ביביסיטר, משפחתון או מעון. ממחקר אחר שערכו חברת 'שילב' וה'סופר פארם' ב-1998 עלה כי בשנת חייו הראשונה של התינוק, הוצאה המשפחתית הממוצעת על ציוד, אוכל וחיתולים עמדה על כ-24,000 שקל. אין זו תופעה ישראלית ייחודית. השבועון האמריקני US News and World Report חישב ומצא ב-1999 כי משפחה אמריקנית ממוצעת מהמעמד הבינוני משקיעה בילד אחד במוצע 1.45 מיליון דולר עד הגיעו לגיל 22.

מדריכי הירון, לידה וטיפול בתינוקות, המציפים את השוק בשני העשורים האחרונים, הם חלק בלתי נפרד וחשוב מפולחן התינוק. מקצתם, כמו 'המדריך הישראלי להיריון ולידה' של עמוס בר וטלי חזין (זמורה ביתן, 1994), ה'תנ"ך' של האימהות הצעירות, היו לרבי-מכר. בעבר, ההדרכה לטיפול בתינוק ניתנה לאם (האב לא היה מעורב כלל) בעיקר על ידי הסבתות, האימהות, האחיות המבוגרות והאחיות בתחנות לטיפול באם ובילד. פה ושם אמנם יצאו לאור מדריכים לטיפול בתינוק, אך הם היו דלים במידע ורק נשים מעטות היו מודעות לקיומם. היום השוק משופע בספרי הדרכה לטיפול בתינוק, המכסים כל סוגיה וקושיה שאפשר להעלות על הדעת בנושא ומיעצים ברוב הבעיות שהורים נתקלים בהן. השינוי במדריכים אלו הוא לא רק כמותי אלא גם תוכני-איכותי. בעבר התמקדה ההדרכה בעיקר בטיפול הפיזי בתינוק (הנקה, שינה, התפתחות מוטורית וכו'), ואילו היום חלק ניכר מהמדריכים מוקדשים בעיקר להתפתחות הנפשית והשכלית. להלן דוגמאות לשאלות שהופיע בשלל מדריכים כאלה:

איך אפשר לעזור לתינוק ללמוד; איך ללמדו לדבר; איך לדבר עם ילד צעיר ואיך להשיב על שאלותיו הרבות; מתי להתחיל בחינוך מיני; איך לאהוב אותו בלי לחנוק אותו; איך להכינו לקראת החיים; איך להקל על פחדיו מפני זרים; מתי ואיך לעשותו מאושר יותר; כיצד להציב גבולות בפני התינוק; איך לתת לו נקודת זינוק טובה יותר לקראת חייו כמבוגר.

המגמה להשקיע בטיפוח הכישרים האינטלקטואליים של הצאצאים כבר בגיל הינקות צומחת בהשפעת התובנות הפסיכולוגיות (מחקרים פסיכולוגיים מוכיחים שהעללים מוכשרים ללימודים הרבה יותר ממה שהעללים על דעתנו, ומגיל אפס ועד גיל שש לומדים מהר וטוב יותר מאשר בכל

תקופה אחרת), אך גם בהשפעת התחרות הקפיטליסטית. כלכלת השוק החופשי לימדה את חסידיה ש'הון אנשי' הוא המפתח להצלחת הכלכלית והחברתית של האדם, וככל שיקדים ללמוד ולשכלל את כישוריו השכליים והרגשיים, כך ישפר את מיקומו בתחרות האכזרית על פרנסה, כוח ויוקרה כמבוגר. הספר הראשון שתורגם לעברית וייבא את התפיסה הזאת ארצה היה ספרו של הפסיכולוג האמריקני ג'ון דומן 'למד את תינוקך לקרוא - המהפכה העדינה' (צ'ריקובר, 1965). שזכה להצלחה אצל קהל הקוראים. ב-1972 יצא לאור בעברית ספרה של ד"ר ז'נביב פיינטר 'מה צריך ללמד תינוקות', שזכה גם הוא לקהל קוראים גדול. במבוא לספרה כתבת פיינטר:

יותר ויותר משתכנעים מחנכים, כי ההדרכה שמעניקים הורים לילדם בשנות ינקותו, היא הגורם הראש-וראשון בהתפתחות המיומנויות והמושגים האינטלקטואליים אשר יאפשרו לו - לאחר מכן - להצליח בבית הספר. [...] חשיבותן של שלוש השנים הראשונות להתפתחות המישל רבה מאד. התפקיד שממלאים הבית והמשפחה בהתפתחות הילד נעשה למוקד מתרחב והולך של התעניינות וחקירה.

כאשר יצא ב-1986 'המדריך לטיפול בתינוק' מאת מרים סטופארד, העירה העיתונאית שירי בן בסט במאמר ביקורת על הספר הערה שיש בה כדי לאפיין את הספרות הזאת מבחינה סוציולוגית: 'המדריך של ד"ר מרים סטופארד הוא חומר קריאה מרתק לאימהות צעירות. הוא בעצם המשך טבעי ל"היריון ולידה" מאת שילה קיצינגר שראה אור בשנה האחרונה. שני הספרים האלה מתייחסים לאשה כאל מדען הריון שהופך בהדרגה למדען הוחת'. וכאילו לא די במדריכים היום השוק מציע גם גם סדנאות והשתלמויות לטיפול בתינוקות וקבוצות תמיכה לאימהות, שאין עומדות בנטל.

מקן התנועה לחוג במתנ"ס

עד שנות השמונים היתה ההשתתפות בחוגי העשרה אחר הצהריים נחלתה של שכבה קטנה מאוד בחברה הישראלית - בעיקר ילדי העשירונים העליונים. היצע החוגים היה מצומצם, בעיקר שיעור נגינה, ציור, טיפונאות, ג'ודו, שחייה, כדורסל, התעמלות, כדורגל, בלט, גלגליות, שפות זרות ועזרה בהכנת שיעורי בית, והזמן שהוקדש להם גם הוא לא היה רב (אחר צהריים אחד או שניים בשבוע). בשנות השמונים, עם הקפיצה הגדולה ברמת החיים ועם הפתחותה של ישראל למערב והקמת רשת המתנ"סים, השתנתה התמונה. היצע החוגים גדל באופן משמעותי וכך גם מגוון הנושאים ומספר המורים והמדריכים.

בשנות התשעים הצטרפו לשוק החוגים גופים ציבוריים נוספים כמו ההסתדרות, האוניברסיטאות, הספריות והמוזיאונים, וגם יזמים פרטיים המפעילים מה שמכונה 'בית ספר לחוגים', למשל: מרכזי קאנטרי קלאב ברחבי הארץ, 'רשת קידום', 'המרכז לקידום והעשרה לילד' ו'כלי זמר'. גם העלייה מברית המועצות תרמה לצמיחת 'חוגי העשרה' אחרי הצהריים, שכן בין העולים היו אלפי מורים לנגינה, לספורט ולאמנות. החוגים הפכו זה כזה לחלק חשוב מתרבות הילדים וההורים בארץ. מסקר שערכה חברת המתנ"סים ב-1995 עלה כי כ-80% מילדי ישראל השתתפו בחוג כלשהו; כמחצית מהבוגרים בישראל השתתפו גם הם בחוגים; ומשפחה ממוצעת הוציאה על חוגים 330-430 שקל בחודש. כמחצית מהילדים נרשמו לחוג אחד, אך ילדי הגן ותלמידי בתי ספר יסודיים רבים השתתפו בחמישה שישה חוגים בשבוע.

ה'חוגימניה' בולטת במיוחד בקרב ילדי השכבה האמידה והמשכילה, היכולה להרשות לעצמה את התשלום הכספי הגבוה הכרוך בחוגים היקרים והיא גם זו החשופה יותר לאינדוקטרינציית ההוחת. ילדיה רשומים לחוגים כבר בגיל חצי שנה. 'החוגים של היום מבטיחים פיתוח יצירתיות וקשרים קוגניטיביים, חשיבה משפטית, חשיבה מתמטית, חשיבה פילוסופית, שמיעה מוסיקלית וכל מה שאפשר להעניק לילד המצטייד במרוץ ההצלחה. חלילית, כדורגל, ובלט כבר לא טוב. או שאתה הורה של "פילוסוף קטן", או שאתה לא קיים'.

התפתחותה והתרחבותה של תעשיית הקייטנות גם היא חלק מהתפתחות תרבות הפנאי וההעשרה של הילד. כשני שלישים מההורים שולחים בשנים האחרונות את ילדיהם (מגיל 4 עד 14) לקייטנות. ענף הקייטנות מגלגל מדי שנה 175-210 מיליון שקל ומפרנס שורה ארוכה של גופים ציבוריים ופרטיים שעושים בקיץ את 'הכסף הגדול' שלהם. האמרגנים העיקריים בענף הם חברת המתנ"סים, העיריות, החברה להגנת הטבע, וחברות פרטיות.

עם כניסתן של חברות פרטיות לענף מסתמנת מגמה להפוך את הקייטנות ליוקרתיות יותר: 'סאמר סקול' (קייטנות בארצות הברית ובאנגליה המשלבות בילוי עם לימודי אנגלית, וכוללות תנאי פנימייה מלאים), קייטנות ספורט, מחשבים, אינטרנט, אמנות, תקשורת, מדע, מחנאות, טבע, רכיבה על סוסים, גלישת גלים, הישרדות, סנפלינג, חיות, ומה לא. לאחריה, בעקבות המצב הביטחוני, אף התפתחה תופעה חדשה של קייטנות לילדי העובדים במקום העבודה.

פריחתם של החוגים ושל קייטנות ההעשרה קשורה מן הסתם לתהליך המסחור שעברת החברה הישראלית. גם הצורך הגובר בשמרטפים ובפיצי חינוכי של הורים עסוקים וטרודים מסביר את התופעה. אפשר שגם האכזבה של הורים רבים ממערכת החינוך הממלכתית, שאינה מצבה לדעתם אתגרים אינטלקטואליים מספקים לילדיהם ואינה מגרה די את סקרנותם מסבירה את הפריחה הזאת. החוגים - לצד הספרים, הסרטים, ההצגות וקלטות הוידאו, הנקנים בהמוניהם - נעזו מבחינת ההורים גם לגרות את מוחם המתפתח של ילדיהם ולהכשירם לעתיד בעולם התחרותי. המורה בחוג או בקייטנה נחשב לא רק לתחליף אב ואם, אלא למומחה שמימנתו תיטיב עם הילד בתחום התמחותו יותר מהוריו. במובן זה מדובר בחלק מתהליך רחב של התמחות והתמקצעות העובר על החברה המערבית החל מראשית המאה העשרים.

פונקציות שמילאה בעבר המשפחה, כגון גידול המזון, שמירת הכספים, טיפול בזקנים וחינוך הילדים, מועברות לטיפולם של אנשי מקצוע ממסדיים או פרטיים. הנהירה לחוגים קשורה גם לקושי הגובר של ההורים לבדר את הילדים שבעי הגירויים, שרבים מהם מתקשים להעסיק את עצמם בעידן ההדחזים והשפע. המחיר הוא כמובן לא רק כספי, שכן בגלל ריבוי החוגים נעשו ההורים (בעיקר האימהות) 'קבלני הסעות'. גם ההישגות התחרותיות עומדת ביסוד הנהייה אחר פעילויות העשרה לילדים, שכן, כפי שכבר הזכר לעיל, היא מדרבנת את ההורים להקטן לילד יתרון תחרותי ב'ג'ונגל הקפיטליסטי' באמצעות תהליך העשרה מוקדם. תהליך זה מוצא את ביטויו בשנים האחרונות גם בהתפתחות תעשיית שיעורי העזר

והמורים הפרטיים לילדי בתי הספר היסודיים והתיכונים. התחרות הקפיטליסטית, לצד האתוסים הפסיכולוגיים, ממריצה את ההורים לשלוח את ילדיהם לחוגים וקייטנות גם משום שהורים צעירים ושפופים החלו מפתחים תחושה שהם בעצם לא ראויים לתפקידם. "לא ראויים" במונח זה שמוטב להם שישמרו על אחרים: על "מומחים" כביכול, שיעניקו לילדם את הגיחיים שלהם הילדה/הזקוק/ה'. זאת ועוד, בחברה שערך ההגשמה הקולקטיבית הוחלף בה בערך המימוש העצמי, גם הצאצאים נשלחים לממש את עצמם כבר בגיל צעיר.

חוסך שבטו אוהב בנו

בעקבות התחזקות האתוס הפיזיציצטרי והדמוקרטיזציה של המשפחה עלתה הרגישות בארץ לנושא ההתעללות בילדים. תהליך זה צבר תנופה בעיקר משנות השמונים ואילך, בזכות פעילותם הנמרצת של המועצה הלאומית לשלום הילד ושל המרכז הישראלי לטיפול בהתעללות בילדים (מיט"ל). תפקיד חשוב בהעלאת המודעות לנושא יש לסדרה של ספרים, סרטים והצגות העוסקים בעריצות ובחוסר סובלנות של הורים ומורים כלפי ילדים ובקורבנות של ילדות עשוקה. גם העיתונות אינטרנטית מאוד בתחום. היא מפרסמת היום בהבלטה הולכת וגדלה פרשיות של ניצול ילדים ואלימות נגד קטינים, כדי לזעזע את הציבור ולהעלות את מודעותו לבעיות המוסריות הקשורות בתופעה. הפובליציסטים מקדישים טורים רבים יותר לסיקור תופעת האלימות במשפחה, ובשעת מעשה מותחים ביקורת על בתי המשפט שאינם מחמירים דיים עם העבריינים. דוגמה לכך היא מאמרו של רן כסלו, אחד הפובליציסטים הבכירים של עיתון 'הארץ', הכוללת על פסיקת בית המשפט בתחום ההתעללות המינית בילדים:

קשה מאוד להבין את הסלחנות המופלגת שמגלים בתי המשפט שלנו כלפי אחד הפושעים הדוחים והחמורים ביותר שבהם דן החוק הפלילי [...] יש עוד שופטים שעדיין לא השתחררו כנראה מהגישה הפטריארכלית המקנה לאב זכויות יתר על בני משפחתו, ובעיקר ילדיו הקטנים.

כסלו, שמאמרו פורסם ב-1995, לא נאלץ לחכות זמן רב לשינוי הגישה בבתי המשפט בתחום זה. כעבור כשנה פירסמה העיתונות בהבלטה את פסק דינו של השופט יהושע פלפל מבית המשפט בבאר שבע, ועוררה פולמוס ציבורי בנושא. פלפל קבע כי 'הפעלת אלימות כלפי ילדים אינה יכולה לשמש אמצעי חינוכי בשום מקרה', וכי 'חוק יסוד כבוד האדם וחירותו, הקובע כי אין פוגעים בחייו, בגופו או בכבודו של אדם באשר הוא אדם, חל גם על קטינים'. הדברים נאמרו במהלך דיון בבקשה לעצור עד תום ההליכים אב שהואשם בהכאת בתו. פסק דין זה של השופט פלפל לא היה פסק הדין היחיד בשנות התשעים שבו הכריז בית המשפט כי ענישה גופנית בידי הורים אינה חוקית.

אך לא היה בכוחן של פסיקות חשובות אלו לשנות את הדין הקיים, כיוון שבשראל מעמדה המשפטי של פסיקת שתי הערכאות הנמוכות (שלום ומחוזי) אינו חורג מן המקרים שלפניהן. השינוי החל כאשר העדיף בית המשפט העליון את מה שמכונה במשפט 'עקרון זכויות הילד' על פני 'עקרון טובת הילד' - שינוי שפירושו תפיסה פטרנליסטית פחות של החינוך והתייחסות אל הילד כאל אדם אוטונומי המסוגל להבין ולקבל החלטות על גורלו (יש אסכולה משפטית קיצונית יותר הגורסת שיש להתייחס לילדים כאל יחידים בעלי זכויות אזרח מלאות, ובהן הזכות להצבעה, להתאגדות, לפרטיות, לסודיות ואף הזכות לעזוב את הבית). מגמה זו הושפעה מהפרופיל הליברלי של שופטי בית המשפט העליון ומאשרור האמנה הבינלאומית בדבר זכויות הילד בישראל בשנים 1990-1991. תוקפה של האמנה הוא אמנם הסכמי והיא לא עוגנה בחוק, אך בית המשפט העליון שאב השראה ממנה בכמה מפסיקותיו. הביטוי המעשי-משפטי של מגמה זו הוא בדיונים משפטיים שבהם מיוצגים ילדים, ובמיוחד בדיון בעניינים כשקיים ניגוד אינטרסים ביניהם לבין הוריהם, אפטרופסיהם הטבעיים.

תפיסה זו באה לידי ביטוי באופן עקיף גם בדה-לגיטימציה המשפטית של בית המשפט העליון לחינוך באמצעות ענישה גופנית. הפעם הראשונה שביט המשפט העליון אותה על כוונתו להפקיע מהחברה לחלוטין את הזכות להכות ילדים בשם החינוך היה ב-1994, כאשר הרכב השופטים ברק, חשין וזורנר ישב בערעור של המדינה על קולת העונש שגזר בית המשפט המחוזי בתל אביב. מדובר במורה בבית הספר הצרפתי ביפו, שהורשעה בהכאת אחד מתלמידיה. היא משכה באוזנו ותוך כדי משיכה נתלש חלק מתנך האוזן. השופטים קיבלו את הערעור והחמימו בעונש. בפסק הדין שניסח השופט אהרן ברק (אז המשנה לנשיא) נכתב:

אלימות פיזית כלפי תלמיד אסורה היא. מלקות, מכות ומשיכות אוזניים - אין מקומן בבית ספר. חדר הכיתה הוא מקום הוראה ולא זירת אלימות. גופו של תלמיד ונפשו אינם הפקר. כבודו כאדם נפגע אם מוריו מפעילים כלפיו אלימות פיזית.

כעבור ארבע שנים נדרש שוב בית המשפט העליון להכריע בנושא הפעלת אלימות כאמצעי חינוכי במערכת החינוך. מדובר בגנת ביישוב קריית ים, אשר בשנת הלימודים 1993/1994 נהגה להכות פעמים רבות כמה מילדי הגן שלה (בני שלוש עד חמש), לעתים באכזריות ממש: מלקות על ראש, על העורף, על הגב ועל הפנים, הרמת הילד לגובה בבגדיו והטחתו בכוח על הכיסא, משיכה במוותניים ובשערתו וכ'. יתר על כן, היא נהגה גם לעלול בילדים בטכונות חברהם בביטויים כגון: 'אתם מעלים לי את הנרוחים', 'אתה מעלה לי את הסעיף', 'אתה מעלה לי את הקריזה', 'הם יוציאו אותי מדעתי', 'תעוף מפה', 'תסתום את הפה', 'תפסיק ליילל', 'אתן שתי נודניקות מגעילות', 'תינוק מגודל', 'גולם'.

בראשית שנת 1994 כתב הורים לילדים שהתחנכו בגן הזה לעריית קריית ים ולמשרד החינוך, ובמכתבים התלוננו על התנהגותה האלימה של הגנת ותבעו את פיטוריה. משלא נענו הגישו תלונה במשטרה, שבעקבותיה נפתחה חקירה שהובילה להאשמתה של הגנת בבית המשפט המחוזי בעבירות של תקיפה והתעללות בקטין. הגנת לא הכחישה במשפט כי מדי פעם עשתה את המעשים שתוארו בכתב האישום, אך טענה להגנתה כי עשתה כן מתוך כעס ועצבנות, והצדיקה את השימוש בכוח כאמצעי למנוע סכנה שילד יתפרע ויפגע בילד אחר, ולעתים כדי להחזיר את הסדר על כנו. שופט המחוזי מ' נאמן סבר כי לא היה מקום לאישום פלילי, בשל חילוקי הדעות לגבי הלגיטימיות של שימוש בכוח כאמצעי חינוכי. בפסק דינו קבע השופט כי מעשי התקיפה שהפעילה הגנת כלפי הילדים לא היו 'שלא כדון', שכן הכוח שהופעל היה מוגבל והשימוש בו נעשה לשם מטרת חינוכית. כמו כן ציין כי מחלק מחומר הראיות עלה שהכוח שנקטה המשיבה כלפי הילדים נבע מהצורך לשחרר את תסכוליה, אך מאחר שבחשד בלבד אין די, היא זכתה מעבירת התקיפה מחמת הספק. המדינה עירערה על פסק הדין הזה, ובית המשפט העליון, בהרכב השופטים אור, זורנר ואנגלהרד, קיבל את הערעור. בפסק הדין, שניסחה השופטת דליה זורנר-1998, נכתב:

אומנם בפסק הדין הראשון שדן בסוגיה של ענישה גופנית במסגרת מערכת החינוך [...] נקבע כי מותרת ענישה גופנית על ידי מורים ומנהלים.

אך מאז ניתן פסק דין זה חלפו כ-45 שנים, וההשקפה שבטאה בו, המתירה שימוש באמצעי אלימות לצרכים חינוכיים, אינה הולמת עוד את הנורמות החברתיות המקובלות עלינו. [...] השימוש באלימות לצרכים חינוכיים נאסר גם באמנה בדבר זכויות הילד אותה אישרה ישראל בתאריך 4.8.1991. [...] תפיסה חינוכית הדוגלת בשימוש בכוח למטרות חינוכיות אינה הולמת איפוא את הנורמות בחברתנו, לא-כל-שכן כלפי ילדים רכים בשנים. על פי ההשקפות החינוכיות המקובלות כיום, שימוש בכוח למטרות חינוכיות, הוא עצמו מחבל בהשגת אותן מטרות, ככל שמדובר בחינוך לחברה סובלנית ונטולת אלימות גופנית ומילולית.

בפסיקה זו עיגן למעשה בית המשפט העליון נרמות חינוכיות שנקבעו קודם לכן במשרד החינוך (שלוש הוראות מינהליות מתוך חוזרי מנכ"ל שפורסמו בשנים 1991, 1994 ו-1997, שכולן אוסרות ענישה גופנית בבתי הספר). לעומת זאת, בפסק דין שניתן ב-25 בינואר 2000 הלכה הרשות השופטת צעד נוסף: היא לא רק העזה להיכנס הפעם לטריטוריה הפרטית (למשפחה) אלא גם להורות הלכה בתחום שעד אז היה בבחינת מוסכמה ברוב הבתים בישראל: חינוך הילדים באמצעות ענישה גופנית. הדבר התרחש כאשר בית המשפט העליון פסק בערעורה של אישה מרמת גן, אשר הורשעה בבית המשפט המחוזי בתל אביב בתקיפת בתה בת השבע ובנה בן החמש ובהתעללות בהם ונידונה לשנה וחצי פיקוח של קצין מבחן ושנת מאסר על תנאי. פסק הדין ניתן לאחר שבית המשפט קיבל את עדויות התביעה שבמהלך 1994-1995 חבטה האם בילדים שוב ושוב בראשם, בזחועותיהם, בגבם ובישבנם, השליכה עליהם נעליים והיכתה אותם בבקבוקי גומי.

את ההתעללות בשני הילדים חשף צוות בית הספר, אשר דיווח למשרה על סימני חבלה שנראו על גוף הילדים ועל סימנים של מצוקה נפשית שניכרו בהם. בערעור טענה האם, בין השאר, כי היא מכה את ילדיה רק כאשר הדבר בלתי נמנע. היא לא הביעה חרטה וסירבה להתחייב שתפסיק להכות את ילדיה אם הדבר יראה לה נחוץ. לנכח משקל הראיות דחה בית המשפט המחוזי את טענת האם שפעולתה נעזדו לשרת מטרות חינוכיות. בית המשפט העליון שדן בערעור לא הסתפק באישור ההרשעה ברוב של שנים מול אחד (אהרן ברק ודורית ביניש אישרו את הרשעת המחוזי ויצחק אנגלרד כתב דעת מיעוט שבה קבע כי יש לבטל את הרשעת האם בהתעללות ולאשר את ההרשעה בתקיפה). השופטים השתינו את פסק דינם על הרעיון שכל עונש גופני מזיק לילד (רעיון פסיכולוגי) ועל עיקרון חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו (רעיון משפטי-מוסרי). השופטת דורית ביניש, אשר כתבה את פסק הדין, הרחיבה את היריעה ובחנה את המשמעות המוסרית והחוקית של 'מכה קלה בישבן או על כף היד', כלומר, את עצם הלגיטימציה לחנך באמצעות עונשים פיזיים. בעשותה כן ביטלה למעשה ביניש הלכה קודמת של בית המשפט העליון עגופו שניתנה בפסק דין משנת 1953 (דלאל ראסי נ' היועץ המשפטי לממשלת ישראל) שהכיר בחוקיות של הכאה קלה בידי הורים ומורים, פסק דין שהתבסס על החוק האנגלי. בין השאר כתבה:

הפעלת ענישה הגורמת לכאב ולהשפלה אינה תורמת לאישיותו של הילד ולחינוכו, אלא פוגעת היא בזכויותיו כאדם. [...] היא מרחיקה אותנו משאיפתנו לחברה נקייה מאלימות. אשר על כן, נדע כי שימוש מצד הורים בעונשים גופניים או באמצעים המבזים ומשפילים את הילד כשיטת חינוך, הנו אסור בחברתנו כיום. [...] אין לסכן את שלמות גופו ונפשו של קטין בענישה גופנית כל-שהיא; אמת המידה הראויה צריכה להיות ברורה וחד-משמעית, והמסר הוא כי אין ענישה גופנית מותרת.

פסק הדין המלומד וה'אקטיביסטי' נעשה אפוא במודע למורה הלכה חילוני חדש בתחום מערכת היחסים בין הורים לילדים ולמוקד של שיח ופולמוס ציבורי ער. לצד המצדדים בפסיקה התקדימית היו לא מעטים, ובכללם משפטנים, שביקרו בחריפות את בית המשפט. הם ראו בפסק דין זה חדירה בוטה לרשות הפרט, התערבות בלתי רצויה בתחום הנחשב לאפור (ההבדל בין תקיפות לתוקפנות הוא כידוע דק מאוד) ואף שנוי במחלוקת בקרב מומחים (אנשי מקצוע רבים מצדדים בענישה גופנית במקרים מסוימים), ובעיקר יצירת נורמה שרוב הציבור אינו יכול ואינו חצה לעמוד בה, המכניסה משפחות רבות לקטגוריה של עברייניות.

בשנים האחרונות אין בית המשפט מסתפק בשינוי מצוות 'אל תעשה' בתחום חינוכם של הילדים, אלא גם במצוות 'עשה'. ביוני 1997 ניתן בבית המשפט המחוזי בתל אביב פסק דין חשוב ומעניין במיוחד בתחום זה. מדובר בתביעת נזיקין ראשונה בישראל של בנים (שני אחים ואחות) נגד אביהם (אמם נפטרה) על גרימת נכות נפשית. שלושת התובעים, כמתואר בפסק הדין, התגלגלו עד הגיעם לגיל 18 בין מוסדות הרוחה השונים ומחוץ להם, לעתים יחד ולעתים בנפרד זה מזה. כל התקופה הארוכה כאשר היו הילדים קטנים וטופלו על ידי רשויות הרוחה במוסדות ובמשפחות אומנות, היתה מלווה בהתנהגות קשה, בין השאר במקרים רבים של בריחה ממוסדות וממשפחות אומנות, התפרעויות, שוטטויות ברחוב, שימוש בסמים ומעשי עבריינות אחרים. השופטת הניה שטיין קיבלה את טענת התובעים שאביהם לא העניק להם מגע פיזי ורגשי המאפשר גדילה תקינה, ובכך גרם להם - בחוסר תום לב ומתוך התעלמות מכוונת מטובתם - לנכות נפשית ולקשיי התבגרות ותפקוד כמבוגרים. 'השאלה המרכזית', כתבה השופטת בפסק הדין, 'היא האם חב האב לילדיו חובה משפטית בהענקת יחס אבהי, מעבר לספוק צרכיהם החומריים, או, שמא, כטענת האב בסכמו: "ככל שמדובר בהענקת חום ואהבה מדובר, כאמור, בחובה מוסרית ולא ניתן לכפות רגשות ולתבוע בשל היעדרן כסף". על כך השיבה בפסק דין אמיץ:

חובת הטיפול המסור וחובת טיפוח ההורה את ילדו אינן חובות מוסריות, בלבד, ואינן מסתיימות בסיפוק הצרכים החומריים של הקטין. חובה זו, שהיא כאמור חובה משפטית, כוללת בתוכה גם את החובה לגלות יחס ורגש כלפי הילדים, להפגין אכפתיות והתעניינות ולו מינימלית. [...] לפיכך אין למנוע מהילדים את תרופת הפיצוי העומדת לכל ניזוק על פי דיני נזיקין.

השופטת קבעה שבהזניחו את ילדיו גרם להם האב 'נכות נפשית בשיעור ניכר' והורתה לאב (בגזר הדין שניתן מאוחר יותר) לשלם לשלושת ילדיו פיצויים בסך 900 אלף שקל. זו היתה הפעם הראשונה שבית משפט חייב הורה לשלם פיצויים לפי עיקרון רגיל של נזיקין, על הזנחה וחוסר טיפול נאות ולא בגלל מעשים פליליים שביצע בילדיו. המשמעות היא שהורות התומכת בילדים ומספקת להם תנאים לילדות מאושרת, ערך שהיה בעבר בבחינת המלצה וציפיה חברתית בלבד, הפך לראשונה בישראל למוסכמה שיש לה עיגון משפטי. פסק הדין זכה להד תקשורת עוצם. העיתון 'ידיעות אחרונות', למשל, יצא בכותרתו 'פיצוי על ילדות אבודה', 'האבא התעלם, האבא ישלם'. העיתון גם הקצה למשפט ולפסיקה טורים ארוכים וזימן אנשי חינוך ומשפט לדין על פסק הדין.

ביוני 2000 העניקה גם הכנסת גושפנקה חוקית לתפיסה החדשה בסוגיית הכאת ילדים. ברוב גדול מחקה המליאה מספר החוקים את הסעיף האחרון שמאחוריו הסתתרו לעתים הורים שהתעללו בילדיהם והיכו אותם. מדובר בסעיף בחוק העונשין שהתיר לאדם שהואשם בתקיפת ילדו (או תלמידו) להתגונן בטענה שעשה זאת 'כדי לייסור למען ייטיב דרכו'. חברת הכנסת ענת מאור (מרצ), בשיתוף המועצה לשלום הילד, יזמה את ביטול הסעיף הזה מספר החוקים, לאחר שהיה קיים בו 32 שנה. 'הכנסת הכירה היום רשמית בכך, שילד אינו רכוש הוריו, אלא אדם עצמאי שיש לו זכויות וחובות', אמרה מאור לאחר ההצבעה. שינוי החוק הוא אפוא חלק ממגמה כללית בתחום החקיקה והפסיקה המשפטית הבאות להרחיב ולחזק את השמירה על טובת הילד וזכויותיו, מגמה שהשפעתה על מערכת היחסים ונורמות ההתנהגות בתוך המשפחה היא עצומה.

שיח הורות עם רגשי אשמה

הפופולריות של אתוס הורות הרגישה ניכרת גם במרכזיותו בשיח החברתי. דומה שלסדרות 'המשפחה המאושרת' האמריקניות, המציגות את המשפחה באור אידילי, כגון 'חברת בריידי', 'משפחת פרטרדיג' ו'משפחה שכזאת', חשיבות רבה בהתפתחות האתוס הזה, כיוון שרוב עסקו ועסקות ביחסים בתוך המשפחה. על מרכזיות המשפחה בסדרות האמריקניות, שרבות מהן שודרו בטלוויזיה הישראלית כבר בראשית שנות השבעים, כותב מבקר הקולנוע והטלוויזיה של 'הארץ' אורי קליין:

'הכל נשאר במשפחה' יכול היה להיות שמן של מרבית סדרות הטלוויזיה המשודרות אצלנו, בין שהן מתארות את קורותיהן של משפחות ביולוגיות, כמו 'רוזאן' או 'אחיות', ובין שהן מתארות משפחות סמליות, כמו במקרה של 'מלרוז פלייס'. רעיון המשפחה המלוכדת, שנותרת איתנה למרות המתחים הבין-אישיים שתוקפים אותה, ניצב בבסיס רוב הסדרות האלה, ולא משנה אם המשפחה הזאת היא קהילה ('בית קטן בערבה' ודומיה) או מקום העבודה: בית חולים ('אי אר') או משרד עורכי דין ('פרקליטי אל-אי'). רוב המשפחות גם מקפידות לשלב בין המשפחות הביולוגיות והסמליות. [...] מטרת החיבור הזה, יחד עם טשטוש הגבולות בין המשפחה הביולוגית למומצאת, היא להוכיח שאמריקה היא כל כולה משפחה גדולה אחת, שמורכבת מאין-ספור משפחות אמיתיות או מומצאות, שמספקות למתחככים בצלן הגנה, עידוד ונחמה.

בסדרות הטלוויזיה האמריקניות היאפיות שהופקו ושודרו בשנות השמונים היה נושא גידול הילדים מרכזי עוד יותר, וקיבל ממד פסיכולוגי ושווייני יותר. התוכניות בשנות השבעים הדגישו את טיפוח ערכי המשפחה והחברה על פי המודל השמרני, שבו חלוקת תפקידים בחרה בין האם לאב. לעומת זאת, הסדרה האמריקנית הפופולרית והמשפיעה ביותר, בעיקר בקרב השכבה היאפית, 'שלושים פלוס', עסקה בחי היומיום של בני קבוצת גיל 12 בארצות הברית, והתמקדה בהיריון, בלידה ובגידול ילדים במשפחות הצעירות. כאשר הגיעה ארצה אחת מגיבוהות הסדרה היא זכתה לכבוד מלכים וחיינה בעיתונות ובטלוויזיה (בתוכנית השבת של רבקה מיכאלי). התקשורת הישראלית כמו אותה: אנחנו אוהבים את הסדרה הזאת לא רק בגלל הדרמה והמשחק המשובחים אלא גם בגלל מה שהיא מייצגת מבחינה ערכית.

בשנות התשעים קיבל 'שיח הורות' ממדים כמעט פולחניים במפגשים בין משפחות יאפיות צעירות בארץ, ולא אחת מתנהלת במפגשי חברים בסלון תחרות סמויה מי מגדל את הילד טוב יותר ואיזה ילד מתקדם יותר בהתפתחותו. הדבר גם מתבטא באופן שסלבריטאים צעירים מרבים לציין בראיונות עמם את הקשר המיוחד שהם חקמים עם ילדיהם ולתאר בסופרלטיבים את חוויית הורות. חשוב להדגיש ולהבהיר. בקרב הקבוצה היאפית נוצר מעין פרדוקס: מצד אחד, חשיבותה של הורות והרגישות הפסיכולוגית לילד התחזקו מאוד; מצד אחר, אורח החיים הקפיטליסטי פוגע בתפקידי הורות. עולם העבודה הוא תחרותי מאוד וכדי להצליח נתבעים העובדים להתמסר פיזית (למשל שעות עבודה רבות) ורגשית לעבודה, והתמסרות זו באה לא אחת על חשבון המשפחה. גם הלחץ והפיתוי לבלות מחוץ לבית גורם להפחתה בזמן שהורים שוהים בחברת ילדיהם. במשפחות רבות בעולם המערבי ובישראל נעשה חינוך הילדים ב'שלט רחוק', כלומר באמצעות עוזרות, מטפלות, סבא וסבתא ומורים פרטיים. הנה כי כן, במחקר שנערך ב-1985, באוניברסיטת מרילנד בארצות הברית, נמצא שהורים מבלים בממוצע רק 17 שעות בשבוע עם ילדיהם - בהשוואה ל-30 שעות ב-1965! כלומר, ב-20 שנה הצטמצמה השהייה הממוצעת השבועית של הורים עם ילדים ב-50%. במחקרים אחרים התגלה שהזמן הכולל שהורים וילדים מבלים יחד - בין אם הם מקדישים תשומת לב ישירה אלה ואלה ובין אם לאו - ירד בדור אחד ב-40%! עוד נמצא במחקר שהורה מקדיש לשיחה עם ילדיו לא יותר מ-10 דקות ביום, ובדרך כלל גם פחות מזה. הפרדוקס הזה - מצד אחד עלייה ברגישות לחינוך הילדים מצד אחר ירידה בזמן המגע עמם - יוצר לא אחת דיסוננס המוליד גם רגשות אשמה קשים, בעיקר בקרב נשים. פסיכולוגים מנסים לשכך את הרגשות הללו באמצעות מה שהם מכנים 'זמן איכות' - מושג שכונתו השגת מקסימום השפעה חיובית על הילד, קוגניטיבית ורגשית, במינימום זמן.

מסרבים לנתק את חבל הטבור

התפיסה שיש לגונן על שלומו הפיזי והנפשי של הילד חדרה כה עמוק לחברה הישראלית עד שלאחרונה החלה להיווצר תופעה חדשה ומעניינת של 'הורות מגוננת ממושכת', שאינה בוחלת במאבק גלוי וקולני כנגד הממסד. התופעה החדשה, שזכתה לכותרת 'מעורבות הורים', ניכרת במיוחד בבתי הספר ובצבא - שני סוכני החיברות החשובים ביותר בחברה הישראלית. 'עד לפני שנים אחדות', כתבה העיתונאית ארנה לנדאו ב-1998, 'להיות הורה פעיל היה קשור לאפיית עוגות למסיבות כיתה, עוגות ליום הולדת, עוגות ששולחים עם הבן לצבא, עוגות כבחומר לאהבה. לא עוד. בשנים האחרונות נמצאים ההורים בחזיתות נעימות פחות מזו של המטבח הביתי. ועדי הורים אגרסיביים מסתכסכים עם הנהלות בתי ספר, מנסים להדיח מורים, מתעמתים עם ראש הרשות העירונית, עם שר החינוך. יישובים שלמים בישראל משביתים את מערכת החינוך ביזמת ועד ההורים'. הממסד החינוכי (משרד החינוך, מורים ומנהלי בתי ספר) גילה תחילה התנגדות למעורבות ההורים וראה בה, כהגדרתו, 'התערבות גסה', אך עד מהרה הבין הן את התועלת שיש בצדה והן את עוצמתה החברתית. על כן נקט גישה של 'אם אינך יכול להביסם הצטרף אליהם'. כך, למשל, האגף לשיחתי חינוך ורווחה (שח"ר) יזם קורס חדש, 'נאמני חינוך', שנעד להכיר למשתתפים ב - הורים - את מערכת החינוך כדי שיוכלו לסייע בחינוך ילדיהם, בקידום בית הספר והקהילה ובהשכלת מבוגרים'.

באפריל 1998 הסתיים המחזור הראשון של 'נאמני חינוך', שהשתתפו בו שישים וארבעה הורים, מרביתם פעילים בוועדי ההורים בבתי הספר של ילדיהם. טקס הסיום היה במעמד סגן שר החינוך. בשלהי אותה שנה יצא מדרך בשם 'הזכות לדעת - זכויות וחובות של הורים במערכת החינוך' (ידיעות אחרונות, 1998). המחבר, דב גולדברגר, איש חינוך וותיק, ציין כי 'תופעה חברתית זו [מעורבות הורים - ע"א] היא עובדה קיימת - שלא ניתן,

ולא כדאי, לעוצרה, אלא לנצלה לטובת כל השותפים ומערכת החינוך. ב-1999 יצא לאור הגיליון הראשון של הרבעון 'הורים אלפיים', ביטאון ארגון ההורים הארצי. פרסומים אלו משקפים את היקפה ועומקה של התופעה, המבשרת על סיומו של עידן ממלכתי ותחילתו של עידן ההפרטה במערכת החינוך.

לחץ ההורים מזעזע את מערכת החינוך לא רק מבפנים אלא גם מבחוץ. הדבר מתבטא בניסיונות הולכים ומתרבים של קבוצות הורים להקים בתי ספר אלטרנטיביים לילדיהם. בתחקיר מיוחד שערך המגזין 'הורים וילדים' בנושא זה נכתב:

מהפכת ההורים כבר התחילה. היא קיימת בשטח, מדברים עליה בשיחות סלון, היא עוברת מפה לאוזן, והיא דרמטית - למרות שאף אחד לא עולה על בריקדות. מהפכת ההורים היא מהפכה שקטה, אבל חשובה. למעשה היא עשויה לשנות לחלוטין את פני החינוך. יותר מעשור שנים מקימים הורים גנים שבהם הם מעורבים ישירות בחינוך הילדים, החל מהשתתפות בקביעת סדר היום וכלה בניהול כולל של הגן. המגמה הזו מגיעה עכשיו גם לבתי הספר. ממיידע שהגיע ל'הורים וילדים' מתברר כי בארץ קיימות כבר היום עשרות התארגנויות של הורים לצורך הקמת מערכות חינוך פרטיות, לעתים בעזרת גופים ציבוריים, מועצות מקומיות ואנשי חינוך; במקרים אחרים מדובר בהתארגנויות עצמאיות לגמרי. מדובר על תופעה רחבת היקף בכל רחבי הארץ.

מעורבותם הגוברת של ההורים, בעיקר מהשכבה המשכילה החילונית המבוססת, בחינוך ילדיהם נובעת ממצבור סיבות: התחזקות התפיסה הקפיטליסטית ש'הלקוח תמיד צודק'; רגישות גוברת לזכויות אזרח וצדק משפטי; הפופולריזציה של מקצוע ההוראה שהחדיר למקצוע גם אנשים ברמה לא נאותה, המעוררים מורת רוח בקרב הורים משכילים; עליית התרבות הדמוקרטית שבה ניתן כוח ולגיטימציה לאזרח הקטן או לקבוצה הקטנה ('קהילה', 'עמותה' וכו') לבקר ולשנות דברים; הירידה באמון שרוחש האזרח הישראלי למוסדות ממלכתיים, שנהנו בעבר מאשראי ציבורי כמעט בלתי מוגבל; הדלדול בכוחן של המפלגות - תופעה שהביאה בין השאר לצמיחה המהירה של 'המגזר השלישי' (אלפי עמותות וארגונים אזרחיים שצמחו בשנים האחרונות); תחושת הניכור הגוברת של האזרח הבודד בחברה אגוצנטרית: התחושה שאם אני לא אעזור לבן שלי, איש לא יעזור; ההכרה בחשיבות החינוך כמפתח להצלחה בחיים; התחרות ההולכת וגדלה על מקומות במוסדות להשכלה גבוהה, שהיא המפתח להצלחה בחברה מריטוקרטית; ההישגיות של ההורים בחברה תחרותית והאפשרויות הכספיות המתרחבות העומדות לרשות השכבה המבוססת; ההתנסות של דורות הורים וילדים במערכת החינוך הישראלית והכרת יתרוניתה וחולשותיה; ההכרה בחשיבותו ובתועלתו של שיתוף הפעולה החינוכי בין הורים למורים; ומעל לכל: האתוס הפיידוצנטרי.

כאמור, התפיסה הגורסת 'הכול למען הילדים' אינה נגמרת היום בתום 12 שנות לימוד, אלא מתארכת לזמן שירותו של ה'בן-יקיר-לי' בצה"ל. למעורבות ההורים בשירות הצבאי של ילדיהם יש השלכות מרחיקות לכת על דמותו של צה"ל ועל תפיסת הביטחון בארץ, ולפיכך היא גם נדונה בבמות תקשורתיות רבות ומרכזיות ואף בשדה האמנות. כך, למשל, בסרטו של אורי ברבש 'אחרי המלחמה', שבוים לפי ספרו של אחיו בני ברבש 'היקיצה הגדולה', מוצג סיפור מורט עציבים על מח"ט שההורים השכולים מאשימים אותו באזלת יד שגרמה למות חייליו. מאחר שהעד היחיד המסוגל להוציא מהסבך שריו בתרדמת בבית החולים, ההאשמות והחקירה מביאים להתמוטטותו של הקצין הבכיר הזה.

עיתונאים, מפקדים, הורים וחיילים תמימי דעים כי כיום, כאשר הצעיר הישראלי מתגייס לצבא, הוא כבר אינו מנתק את חבל הטבור הנפשי מהוריו, ואלה אינם מסתפקים עוד כבעבר בשליחת חבילות ממתקים בדואר, בכיבוס מדים מלזכרים בשבת ובהשתתפות ניטרלית בטקסי השבעת הטייפים. הם מלווים את ילדיהם מקרוב לאורך כל השירות הצבאי, שומרים על קשר טלפוני רצוף אתם, ולעתים קרובות גם עם מפקדיהם, ואינם מהססים להביע במקרים רבים באוזני המפקד הישיר, המח"ט והפיקוד העליון, את אי שביעות רצונם ולתבוע שינוי והעמדה לדין של אשמים במקרים של פגיעה נפשית ופיזית בילדיהם או הרעה בתנאי השירות שלהם (בשנים 1982-1994 הוכפל שיעורן של קבילות הורים לחיילים בשירות חובה). התופעה כה בולטת עד שהיא זכתה למספר לא מבוטל של מאמרים ותוכניות טלוויזיה. לדברי העיתונאי מיכאל הנדלזלץ: 'מבין הקולות הקובעים את סדר היום הציבורי - פוליטיקאים, קצינים בכירים, שופטים, אישי ציבור, עיתונאים, מתנחלים, פלשתינאים - עולה בשנים האחרונות קול שונה, משום שהוא אינו יכול להיות מתייג פוליטי או אידיאולוגי. זהו קול ההורים של החיילים'.

מעורבות ההורים בצה"ל נובעת מגורמים רבים, למשל: צמצום הפערים בין הדורות בחברה המקדשת את הנעורים, בקיאות ההורים (ששירתו בעצמם בצבא) בהווה הצה"לית על פגמיה, אי-הסכמה חברתית לגבי מטרתו ונחיצותו של השירות, הנגישות לאמצעי התקשורת, והעניין שהתקשורת מגלה בחריגות. אך דומה שאתוס ההורות הפיידוצנטרית הוא המרכזי ביותר. העיתונאי נחום ברנע איבחן את התופעה:

משהו דרמטי קרה בארץ בשנים האחרונות. לא צה"ל השתנה. השתנו ההורים. נוצרה הורות ישראלית חדשה, תובענית, מעורבת, שמסרבת לראות בגיל 18 את סוף הילדות. פעם נפרדו אבא ואימא מהילד, שהלך למקום מסתורי, סודי, שהצבא קרא לו 'אי שם'. ההורות הישראלית החדשה חיסלה את אי שם. כשהילד תקוע בשבת מעבר לקו הירוק או הסגול, אבא ואימא רודפים אחריו, מצוידים בצלחת עוף ובגרייט. הורים מסורים במיוחד נצפו לא מזמן על גדר המערכת, כשהם זורקים לילדיהם את ארוחות השבת שלהם עטופות באלומיניום, מהצד הישראלי אל תוך לבנון.

הצבא, בדיוק כמו מערכת החינוך, ניסה תחילה להמעיט ממשקל התופעה אך משנכח בעוצמתה החל לדון בה דרגים הגבוהים ביותר. 'בצה"ל מסתמנת הדעה', כתב נציב הקבילות האלוף במילואים אהרון דורון בדו"ח השנתי ב-1994, 'שמדובר לא רק במעורבות הורים אלא בהתערבותם. נושא זה מועלה תכופות בשיחות עם מפקדים, שרובם מדברים עליו במרירות. ההרגשה היא שהתעניינותם של ההורים חורגת מגבולותיה כתופעה חיובית והופכת למועקה על המפקדים'. ואכן, לעתים 'המעורבות' באמת גולשת ל'התערבות' בוטה, כפי שממחיש הסיפור הבא, שהופיע באוקטובר 1999 ב'דיעות אחרונות':

לפני מספר חודשים הסתבך מפקד זוטרי באחת מיחידות צה"ל עם שניים מחייליו. הם טענו שהוא מתעלל בהם. הוא טען שהמדובר באימון שגרתי. העניין הונח על שולחנו של מפקד הגדוד. רק שקודם שזה הספיק לקבל החלטה, פנו אליו הורי החיילים המתלוננים: אנחנו מצפים ממך, אמרו לו, להעניף את המפקד. אם לא נהיה מרוצים, הבהירו שלא במרומוז, אתה תמצא את הסיפור בעיתונים'.

כאשר חשו מפקדי צה"ל שאזהרותיהם על התערבותם של ההורים לא עוזרת והבעיה מחמירה, הם החלו לנקוט גישה דומה לזו של מנהל בתי

הספר ופתחו במסורת חדשה של 'מי הורים'. ספק אם הגישה הזו תפתור את הבעיה, בשל שורשיה העמוקים. בשלב זה אפשר להעיר שעצם העלאת הרעיון של קיום 'יום הורים' בצבא אפשרית רק בישראל ולא במדינות אחרות, והיא מעידה על כך שצה"ל הוא קרוב לוודאי הצבא הממלכתי 'האזרחי' והבלתי פורמלי ביותר בתבל.

אידיאליזציה של הילדות ושימור הנועורים

'כולם ילדים של החיים'

גורם מרכזי לשינוי במודל ההורות הוא צמצום החיץ וההבדלים בין תרבות המבוגרים לתרבות הילדים וטשטוש. עולם הילדות עדיין לא בטל. אדרבה, האידיאליזציה של התמימות והחופש הישרארי ילדותי רק גברים. אולם לאחרונה הולך ונוצר מיזוג וטשטוש מעניין וחדש בין שכבות הגיל. תופעה זו, המתוארת בהרחבה בספרו של ניל פוסטמן 'אבדן הילדות', באה לידי ביטוי בתחומים רבים בחיים. למשל בתחום האופנה: דוגמניות בנות שנים עשר ושלוש עשרה הן כבר עניין שגרתי, ובחנניות ההלבשה וההנעלה ההבדל בין בגדים ונעליים של מבוגרים לבין אלה של ילדים ונוער הם בעיקר במידה ולא בגזרה. משחקי הילדים, למשל מחבואים, שהיו כה נפוצים בעבר הולכים ונעלמים מהמף התרבותי במערב, וסמלי סטטוס של תרבות אנטי-ממסדית שהופיעו בשנות השישים והשבעים, כגון ג'ינס, שיער ארוך, עגילים, כתובות קעקע, ריקודי דיסקו, מופעי חוק ונסיעה באופנועים, איבדו זה כבר את התווית הצעירה שלהם והיו לנחלת הצעירים והמבוגרים כאחד. השמרנות התרבותית גם היא הולכת ומוכרעת על ידי הפולרליזם והסובלנות המערביים, והפער בין השקפת העולם של בני התשחורת לזו של הבאים בימים כבר אינו עמוק כבעבר.

טשטוש ההבדלים החזותיים וההתנהגותיים בין שכבות הגיל נובע גם משינויים ביולוגיים ופסיכולוגיים, ובעיקר התבגרות ביולוגית ופסיכולוגית מוקדמת של ילדים (בין השאר כתוצאה מחשיפתם למדיום הטלוויזיוני) ומשינוי ביחס המספרי בין זקנים לצעירים בחברה המערבית. באיחופה היחס בין זקנים (גילאי 65 ומעלה) - על פי ההגדרה הדמוגרפית) לצעירים הוא היום 7:1 לעומת 26:1 בארצות העולם השלישי, והדמוגרפים צופים כי עד 2025 יהיו הזקנים למעלה מ-20% מאוכלוסיית המערב. כמה מחוקרי החברה כבר כינו את העידן הנוכחי בשם 'עידן ההזדקנות'.

מדינות המערב החלו להזדקן כתוצאה משני תהליכים משלימים: ירידה הדרגתית בשיעור הילודה (בחברות מסוימות עד לרמת תחלופה שלילית של פחות משני צאצאים בממוצע למשפחה) ועלייה דרמטית בתוחלת החיים. התפנית הדמוגרפית החלה באיחופה בסוף המאה התשע עשרה בעקבות המהפכה החקלאית והתעשייתית, והיא קיבלה תאוצה מסחררת במאה העשרים, עם התפתחות הרפואה (בעיקר החיסונית), הסינטיזה ותעשיית המזון. תוחלת החיים באיחופה היתה ב-1900 47 שנה, ואילו ב-1994 היא היתה כ-80 שנה. אף שחלה בשנים האחרונות האטה בקצב גידול תוחלת החיים (עד שתתרחש פריצת דרך בתחום המחלות הניוונות), תרחיש אופטימי של ירידה ברמת התמותה בארצות המערב מניח כי עד שנת 2025 תהיה תוחלת החיים של גברים כ-90 שנה ושל נשים כ-95 שנה.

התהליך הזה לא פסח גם על מדינת ישראל. ב-1955 היו במשפחה במגזר היהודי 3.3 ילדים בממוצע וב-1996 ירד הממוצע ל-2.9. זאת ועוד, החברה הישראלית מאופיינת בתוחלת חיים מן הגבוהות בעולם (מתחת לשוודיה ויפן למשל, אך מעל שווייץ, הולנד, איטליה, צרפת, בריטניה וארצות הברית). לפני שישים שנה היתה תוחלת החיים של גברים יהודיים בארץ ישראל 59.9 שנה ושל נשים יהודיות 62.7 שנה. על פי נתוני מכון בחקדייל לשנת 1998, תוחלת החיים של גברים יהודיים היא 75.5 שנה ושל נשים יהודיות 79.4 שנה. ישראל עדיין 'צעירה' בהשוואה לאיחופה והזקנים בה היוו בשנת 2000 10% מהאוכלוסייה לעומת 13%-15% במרבית מדינות אירופה. אבל הפער הולך ונסגר. אוכלוסיית הזקנים עצמה מזדקנת: ב-1980 כשליש מהקשישים היו בני 75 ומעלה ו-14% היו בני 80 ומעלה; ב-1998 42% היו בני 75 ומעלה ו-22% היו בני 80 ומעלה.

טשטוש ההבדלים ההתנהגותיים והחזותיים בין שכבות הגיל נובע גם מהתפתחות מיתוס נעורי הנצח, המלווה בפולחן היופי, הבריאות והמין. מיתוס הנועורים הוא אמנם מיתוס עתיק, שימוי כימי המלחמות והאמנות, אולם רק בתרבות המודרנית הוא נעשה מיתוס יסוד. סיבה אחת לכך היא הגידול בתוחלת החיים. בעולם העתיק, שבו תוחלת החיים לא עלתה על 40 שנה, הנועורים היו למעשה תחילת הזיקנה. מיתוס הנועורים החל לשגשג בחברה המודרנית גם משום שהקפיטליזם קידש את השינוי ואת התסיסה הכלכלית וראה בשימור החיות ורוח הנועורים ערובה להתקדמות מתמדת. בעולם 'השייך לצעירים' מצאו עצמם הזקנים בסטטוס חברתי חדש.

סיבה נוספת היא מהפכת המיחשוב והתקשורת, אשר צמצמו את חשיבותו של הניסיון והידע האישי ורקמו את תפקידו של הזקן כמאגר הזיכרון והניסיון השבטי. הרלוונטיות של הזיקנה כסטטוס חברתי מובחן יורדת גם כתוצאה מיכולתו הגדלה של האדם להיראות צעיר זמן רב יותר. תעשיית הקוסמטיקה, הטיפוח התרופתי, פיתוח הוויטמינים הסינתטיים, הרפואה הפלסטית, הרפואה המונעת, והמודעות הציבורית לתזונה נכונה ולצורך בפעילות גופנית - כל אלה הביאו להאטת תהליך ההזדקנות ולשליטה בסימני הזיקנה, בעיקר בקרב המעמד המבוסס והמשכיל. החל ממחצית השנייה של המאה עשרים חל טשטוש הולך וגדל בין החזות הפיזיולוגית של הצעירים לזו של הזקנים, תופעה המכונה בספרות המדעית 'הכחשת הזיקנה' (gero-amnesia). כיום, רק בסביבות גיל השמונים מתקשים הזקנים להילחם באכזריותו של הזמן. בד בבד, נוצרה אשליית נעורי הנצח. התקווה לגן עדן של מעלה הוחלפה בתקווה לגן עדן של מטה, והאמונה בנסיים של הדת המסורתית הוחלפה באמונה בנסי המדע (ראו למשל האופנה החדשה של 'אנטי-אייג'נ').

סיבה אחרת לטשטוש ההבחנה בין הגילים היא צמיחת דור חדש של מבוגרים בעלי תפיסת עולם ליברלית. מקובל היה לחשוב כי בעולם ששולטת בו הארעיות, שבו רעיונות, תנועות, גופים כלכליים ואופנות משתנים בקצב מטרופ, הזקנים, שתגובותיהם איטיות יותר ואופיים שמרני יותר, יתקשו להסתגל למצבים החדשים של הסביבה. כל זה היה אולי נכון לפני שני עשורים. אך רבים מהזקנים בימינו כבר התבגרו בעולם שבו הסטטוס קוו הוא השינוי והאופנה החולפת היא המסורת. שמרנות היא אפוא תכונה תרבותית המאבדת מקיבעונה.

לאחרונה הולכים ומתרבים הסימנים שהגיל נעשה פחות רלוונטי לתיוגם ולהערכתם של בני האדם. משרות ותפקידים שהיו שמורים בעבר לאנשים

מבוגרים, כמו נשיאי מדינות ותאגידים כלכליים, פתוחים היום לפני אנשים צעירים; ולהפך, תפקידים שקושרו בעבר לגיל צעיר מאוישים על ידי אנשים מבוגרים. נשיא ארצות הברית ביל קלינטון, ראש ממשלת בריטניה טוני בלייר, ראש ממשלת צרפת ליונל ז'וספון, ואצלם ראש הממשלה לשעבר בנימין נתניהו, הם מצעירי המנהיגים בתולדות ארצם. בתחום העסקים שולטים זה בצד זה טייקונים מבוגרים כגון חפרט מרדוק וצעירים כגון ביל גייטס. אפילו בעולם הפופ, הרוק והקולנוע משתנים היום מושגי הגיל. כוכבים מבוגרים (בקנה מידה של עולם המוזיקה הקלה והתעשייה ההוליוודית) כמו טינה טרנר, אריק קלפטון, סטינג, ריצ'רד גיר (שנבחר ב-1999 לגבר הסקסי ביותר בארצות הברית), הריסון פורד ואחרים משנים בהדרגה את הזיקה הקונצפטואלית בין זוהר ומודלים להערצה ובין תרבות צעירה. גם בתחום ההתנהגות היטשטשו הבדלי הסטטוס בין הגילים, והקשרים בין הורים לילדים הולכים ומקבלים אופי של חברות.

סבתא חדלה לבשל דייסה והתחילה לעשות ג'וגינג

לרבים מהילדים שגדלו בארץ בשנות השלושים, הארבעים והחמישים לא היו ארבעה סבים וסבתות, ולעתים לא היה כלל סבא וסבתא. הם חסרו בשל תוחלת החיים הקצרה בעבר, כי אנשי העלייה השנייה והשלישית עלו ארצה כאנשים צעירים והשאירו את משפחותיהם בחו"ל, ובשל רצח של מאות אלפי משפחות יהודיות בשואה. הדבר מנע התנסויות וזיכרונות משותפים של בני כמה דורות. היום לחוב הילדים ילידי הארץ יש לפחות זוג אחד של סבא וסבתא. בד בבד משתנה המודל ההתנהגותי של הסבאות/סבתאות, ובדומה למודל ההורות, גם הוא מושפע מעמדם ההיררכי בין הגילים.

תפקיד המסורתי של הסב כסמכות מחנכת וכמשמר מסורת הולך ופוחת, וגם מקומו של מעון הסבא והסבתא כ'עיר מקלט' לילד מזעמם של הוריו הולך ונעלם. סבים וסבתות רבים יותר, בעיקר מהשכבה החילונית המשכילה המבוססת, מסרבים לאמץ התנהגויות מסורתיות ולקבל על עצמם תפקיד של 'סבא וסבתא במשרה מלאה'. הם 'שמורים היטב', מעודכנים בסלנג הצעיר ובחיידשי הטכנולוגיה, עסוקים עד מעל לראש בקריירה הראשונה או השנייה שלהם, בלימודים, בטילים וחוגים, וזמנם אינו פנוי כבעבר לשיחתי שמרטפות. דומה שאפילו המצאות המסורתיות על התנהגות הולמת כלפי ה'זקנים' צריכות לעבור רוויזיה. ילד שירצה לקיים היום את מצוות 'מפני שיבה תקום' באוטובוס עלול להעליב אדם המחשיב עצמו לצעיר לכל דבר (אגב, כלל הנימוסים הזה נעשה פחות רלוונטי כי רוב המבוגרים הצעירים אינם נוסעים באוטובוס אלא במכונית פרטית).

אחד הסימפטומים המעניינים לשינוי במעמדם של הזקנים הוא השינוי שחל בדימוי הזקנים והזקנות בספרות הילדים. בעבר תיארה הספרות את הסב הזקן כטרחן וטרדן או כאיש טוב לב השעון על מקלו, זקנו ארוך ולבן, ומקטרת תקועה בפיו: ג'פטו ב'פיניקו', הסבא ב'פטר והזאב' והסבא ב'הייד בת ההרים' (אגב, שלושת הזקנים מהסיפורים הללו הוצגו אמנם כעובדים ופעילים ולא כתשושי בתי האבות, אך עדיין הזהות שלהם כ'זקנים' היתה בחירה וחדה). גם דימויה של הסבתא הזקנה היה לעתים חיובי ולעתים שלילי, ומכל מקום, סטריאוטיפי. היא תוארה לעתים קרובות כקשישה כפופה, טובת לב ודאגנית, הטורחת סביב בעלה, שעה הלבן אסוף, משקפיה העגולים שמוטים על חוטמה, והיא מבלה את זמנה באפיית עוגות במטבח ובסריגת אפודות על כיסא נדנדה. לעתים היא תוארה כאישה בודדה, או כמכשפה שונאת ילדים.

חשוב להדגיש כי הסטריאוטיפיזציה של הזקן בחברה הישראלית, כמו בחברות מערביות אחרות, עדיין שרירה וקיימת בחוגים רחבים באוכלוסייה, אולם בשנים האחרונות גדל מספרם של האנשים המבוגרים המסרבים לאמץ התנהגות זקנה. רבים מבני הדור החדש של בני 65 ומעלה שונים מהוריהם, כפי שהיו בגילם. לא זו בלבד שאין הם כפופים ומגושמים, אלא הם עושים ג'וגינג, יוצאים למסיבות דיסקו, ופעילים מבחינה מינית. במציאות החדשה, שבה הסבא והסבתא אינם שונים בהתנהגותם והופעתם מאבא ואמא, נשחקת מערכת הדימויים הישנה בספרות ובקולנוע וצצות דמויות טיפוסיות חדשות. על פי ממצאיו של גרשון ברגסון, שחקר את דמות הסב בספרות הילדים העברית, הסיפורים החדשים לילדים מתארים את 'ההרמוניה השוררת בין הסבים לנכדיהם. יש להם שפה משותפת המתבטאת בקריאת סיפורים, בטילים, בבילויים ובעיסוקים משותפים וכו' ב'.

תהליך השינוי בדמותם של הזקנים בחברה, ולפיכך גם של תפקידם במשפחה המורחבת, משתקף גם בשפה המדוברת. לא במקרה סנתה בדיחה שחוקה בעגת הרחוב 'בדיחה עם זקן ארוך'. בעבר הירבו הישראלים להיתלות ביידיש (שפה שנחשבה לכשעצמה לסמל לזקנה) ליצירת עגה הומוריסטית. הסבתא סבלה במיוחד מהתעללות הסלנג: 'סבתא יחנה', 'ספר לסבתא', 'אילו לסבתא היו גלגלים', 'קשר סבתא', 'סבתא סורגת', 'מעניין את הסבתא', 'שמחת זקנת'. מילוני הסלנג החדשים מלמדים כי הסבתא כבר איננה מטרה לחיצי לעגה של החברה הישראלית.

גם בצפיות המסורתיות מסבים וסבתות חלים שינויים בכוח הנסיבות החברתיות. למשל, בעידן הווידאו, שבו כל איחוד משפחתי מתועד מכל זווית אפשרית, כבר אין צורך ב'סיפורי סבתא' משפחתיים. וכאשר על המדפים יש שפע של 'ספרי קלטת' וסיפור מחשב אינטראקטיביים מדוע ימשך הילד לברכי סב כדי לשמוע אגדות עם מוסר השכל ומדוע יפשוט את ידו הקטנה אל אצבעה של סבתו 'המבשלת לו דייסה'.

בעבר היה ביתם של סבא וסבתא גם מקור למגדנות מיוחדות ולמתנות שלא היו בנמצא בבית הורים. אך את 'ילדי השפע', הסובלים משובע של פינקים, כבר אי אפשר להפתיע, אפילו לא ב'מקל סבא' של סוכריות זעירות. 'מתכני הסבתא' וגם 'תרופות הסבתא' הופקעו כבר מזמן מחזקתן של הסבתות ונהפכו למוצרים מסחריים.

תעשיית הילדות

מגמת ההתייחסות המאפיינת את תקופתנו מקורה במיתוס נעורי הנצח ובשלושה גורמים נוספים: עליית השקפת החיים הפסיכולוגיסטית, הגורסת שלמעשה כלנו 'ילדים מגודלים', צמיחת תרבות הפנאי, וההתפתחויות הטכנולוגיות שבזכותן נהפכו חיינו ל'שעשועים ענקיים'. תעשיית 'חלומות הילדות' מבית היוצר של אולפני דיסני ויוניברסל, של סטיבן שפילברג ושל חברות משחקי המחשב ('נינטנדו', 'מיקרוסופט' ואחרות) מספקת רגושים להורים וילדים כאחד והיא מעצבת ומשקפת את רוח הזמן. השאיפה, שהיא לעתים אובססיבית, לראות את הילדים ולשמחם הולידה אין ספור מוצרים ושירותים לילדים. תופעה זו החלה להתפתח בישראל עם הופעת פסטיבל הזמר לילדים בשנות השבעים, ששכללו מבחינה מסחרית ואמנותית בשנות השמונים והתשעים עם התמסדות ה'פסטיגלים'. תופעה דומה היא העלייה במספר ההצגות ומופעי הבידור לילדים בארץ. באוקטובר 2000

דיווח עיתון 'הארץ' שמיליון ילדים וחי צופים לפחות פעם אחת בשנה בהצגה במסגרת בית הספר, גן הילדים או בילוי עם ההורים. יותר מ-500 הצגות ילדים שונות הוצגו באותה שנה, כ-100 חדשות. 'שוק הילדים', נכתב בכתבה, 'מקיף כיום עשרות מפקים ואלפי מועסקים. במשך שנת הלימודים מועלות בכל יום 40-50 הפקות ברחבי הארץ - באולמות ספורט, בבתי ספר, במתנ"סים, ב-150 אולמות התיאטרון בישראל ובפסטיבלים ואירועים לילדים'. בכתבה מודגש שאיכותן של ההצגות אינה אחידה: מקצתן טובות מבחינה אמנותית ופדגוגית מקצתן ברמה יחודה, אך הביקוש רק גדל.

לצד הפסטיבלים וההצגות לילדים צמחו בשנים האחרונות מעין 'היכלי ילדות', שילדים ומבוגרים מבלים בהם במשותף: חמויות צעצועים ענקיות (למשל, רשת 'טיוסאראס'), פארקים של שעשועים והרפתקאות (בהשראת דיסנילנד ודיסניוורלד ואולפני יוניברסל), ואולמות של משחקי מחשב ולייזר. גם רשתות המזון המהיר, החביב במיוחד על ילדים, הן חלק מ'הלונה פארק' הילדותי הכולבש את החברה. הן מציעות 'קיד ברגר', 'איטליקיד' (ספגטי לילדים), ארוחות ילדים, ספסלי ילדים ומתנת לחב. במוקד פולחן הילדות עומד יום ההולדת - 'ומולדת' בפי הילדים. חגיגה זו אמנם זרה למסורת היהודית אך אינה חדשה בנוף הישראלי. צפי שוחט מצינת כי 'התארגנויות ספונטניות של חגיגת ימי ההולדת היו בגני ילדים כבר בראשית המאה שעברה: הילד הראשון שזכה לחגוג את יום ההולדת בארץ היה יגאל ירין ב-1921, כשהיה בן ארבע. מדיניות היישוב מיסדה חגיגות מסוג זה וקישרה אותן עם יום הולדת של השקדייה ועם האדמה. כך יום הולדת נהפך ליום-מולדת. יש בודאי הזוכרים את הטקסים האלה ואת הקופסה הכחולה שבה היו הילדים משלשלים את מספר המטבעות הזזה לגילם'. אבל היום אין 'יום מולדת' והחג נעשה פולחן של נרקיסיזם, הדוניזם ואהבה משפחתית. בעשורים האחרונים נהפכה חגיגת יום ההולדת לאירוע ענק והצמיחה תעשייה שלמה של אטרקציות ו'הפעלות': קוסם, מספרי סיפורים, בית קולמס, גן שעשועים, לונה פארק או קרקס. 'ימי ההולדת של ילדים היום כבר אינם עניין של עוגות, בלונים ושקיות יום הולדת', כותבת העיתונאית חתה קופפר שסקרה את התופעה. 'היום כל יום הולדת הוא חגיגה מקצועית, הוצאה מוכרת, ופיצוי חומרי הולם. גם אם המצב הכלכלי של ההורה, או השכל הישר שלו, אינם מאפשרים אורגיה דיסנילנדית, מצפון וילדו של כמעט כל מבוגר לא יסכימו לחגיגה מאופקת וצנועה. זה כבר חלק מנורמה חברתית'. דוגמה מעניינת לפולחן ימי ההולדת ניתנה בתוכניתה הפופולרית של מיכל ינאי בערוץ הילדים, 'קצפת', שכללה פינת יום הולדת שבה המטירו על חתן או כלת השמחה עשרות מתנות חלומיות.

הסיבה לתופעה זו איננה רק רגשי אשמה וחוסר הזמן של הורים עסוקים, כפי שרומזת קופפר, ולא רק העלייה ברמת החיים המאפשרת לחגוג בפזרנות, אלא גם סיבה ערכית-תרבותית. דומה שיום ההולדת מתפקד כ'חג ההורות'. הוא מסמן את הנתינה האולטימטיבית לילדים. החגיגה גם מבטאת את התפיסה של 'האדם במרכז', ברוח הדמוקרטיה. אפשר שזו הסיבה, לצד מגמת ההתייחסות, שהיום גם מבוגרים חוגגים ימי הולדת, בעיקר ימי הולדת 'עגולים', ברוב הדר ולעתים בהפרזה נרקיסיסטית. הפקות אלו כוללות שלל רעיונות כגון: טיול ג'יפים, הפלגה ביאכטות, תוכנית אמנותית, מופע חשפנות, נסיעה לחו"ל עם חברים, הפקת תוכנית וספר 'חיים שכאלה', שירה בציבור ולעתים גם ערבי קזינו.

השפעת מהפכת ההורות על תמורות בתרבות הציונית - סיכום

המדינה מזדקנת ואזרחיה "מצעירים"

מאז ומעולם טיפחו דתות האלום את מיתוס הנערים, שסימל עבורן את נעורי המדינה, את חיוניותה, את עצמתה ואת עתידה המזהיר. הנערים נעשו למיתוס לאומי גם משום שצעירים רבים נפלו בקרב 'על מזבח המולדת' והפכו עם מותם לקדושי האומה ובניה. זאת ועוד, ההפרדה הסמלית שנוצרה בעידן הפטרוטיזם התמים בין חייל (צעיר) לבין מנהיג (מבוגר ומנסה), מנהיג (מבוגר ומנסה) חידדה את פערי הדורות. הצעיר נתפס כמי שאמור לפלס דרכו לעולם המבוגרים ולאמץ לעצמו את מסורתם השמרנית. הדורות הראשונים של הצברים חוננו גם הם על בסיס מיתוס הנערים הישראלי (הנערה והנער ב"מגש הכסף") - מיתוס אשר הושפע ממיתוס 'מגש הכסף'). שהושפע ממיתוס הנערים האירופי. דורות אלה סימלו בנעוריהם גם את המהפכה הציונית: היהודי הזקן (הדתי) נתפס כמי שמסמל את הניון והקיפאון של החיים היהודיים בגלותבבגולה ואת חולשתו וכפיפות גבו של הג'ולתניק, ואילו הצבר הצעיר ביטא את ישראל המתחדשת. כל כך העריצו בארץ את הנערים עד כי גם אנשים בגיל העמידה, כמו יצחק שדה או זוד בן גוריון, בארץ העריצו כל כך את הנערים, עד שגם אנשים בגיל העמידה, דוגמת יצחק שדה וזוד בן-גוריון, כונו 'הזקן'.

כיום בזמנו "הזקן". אך, כפי שהראינו לעיל, במסגרת "האמונה הדמוקרטית", משנה מיתוס הנערים את פניו - והופך ממיתוס נעורי הנצח של האומהאבל במסגרת "האמונה הדמוקרטית", מיתוס נעורי הנצח של האומה נהפך למיתוס נעורי הנצח של הפרט. העולם הדמוקרטי אמנם "שייך לצעירים", אך "צעירות" כבר איננה 'שייך לצעירים', אך 'צעירות' כבר איננה אך ורק עניין ביולוגי, אלא גם פסיכולוגי. יתרה מזאת "צעירות", "צעירות" מתפרשת היום שלא בהקשר הלאומי אלא במונחים אחרים ללאה: בריאות, יוזמה, שליטה בטכנולוגיה ועוד.

מיתוס הנעורים החדש משנה גם את מושגי הזגם משנה את מושגי הזיקנה, שהיו חלק בלתי נפרד מהתרבות הציונית. היחס כלפי הזיקנה בארץ הושפע בעבר מהעובדה שהחברה הישראלית עברה תהליך של חילון. רבים מילידי שנות השלושים, הארבעים והחמישים גדלו או ללא סבא וסבתא או עם סבא וסבתא דתיים ועם הורים שגדלו כדתיים והתפקדו בבחורם. אצל רבים התקשרה עבור רבים מהם עם מהם היתה הזיקנה קשורה במסורת של משפחה יהודית (בית כנסת, ליל סדר וכו'), עם שפה ומבטא יידישאי או ערבי, עם ריח חריף של נפטלין, עם תצלומי הנכדים מתחת לזכוכית של השדה, ובמקרים רבים גם עם תוכחתו של הסב את ילדיו ונכדיו החילוניים על שיצאו לתרבות רעה. אך לבעיני חב הצעירים של היום, הסבים והסבתות אינם נראים שונים ומשונים. אפילו השמות הפרטיים חדלו להיות תווית גילית כבעבר. סבא וסבתא הם כבר לא רק נחום, אשר, שמעון, שרה, מרים ויובד, אלא סבא וסבתא גם אודי, דני, יעל, תמי, וכיוצא באלה.

תעשיית הילדות, שהתפתחה מאוד בעשור האחרון, קידמה בארץ את תרבות "הכיף הכיף" (fun) ועזרה לפוגג את אקלים סובד הראש, המחויבות והסגפנות שאפיינו את תרבות "ההגשמה" הציונית. התפיסה "שכולם ילדים" פיינו את תרבות ההגשמה הציונית. התפיסה שכולם ילדים והחיים הם לא יותר ממשחק שיש להנות ממנו, היא תפישההמת ממנו היא תפיסה אנטי-מיתולוגית בבסיסה. גם המוטיב של "הגשמת חלום הילדות", מתנגש

עם מוטיב הגשמת "חלום האומה" ("שחקי שחקי על החלומות" חלום האומה. החיים בארץ נעשו מכונים יותר ויותר להגשמת מאויים קונקרטיים-אגוצנטריים ופחות להגשמת מאויים קולקטיביים. דוגמאה מטפורית היא תוכנית הילדים הפופולרית של עזי חיטמן "חלום עליך" חלום עליך', ששודרה בשלהי שנות התשעים. בתוכנית הגשימו לילדים חלומות, שרובם היו מרכזים בהנאות אישיות ולא בתרומה לכלל. זאת ועוד, תרבות הסיפוקים הילדותיים, העומדת במרכז תעשיית הילדות, תרמה לעמעום הממד היהודי-לאומי של חגי ישראל. הילד הישראלי החדש למד לקשר בין חנכה ל"פסטיגלים", בין יום כיפורפסטיגל, בין יום הכיפורים לרכיבה על אופניים, ובין סוכות למנגל יותר משלמד לקשר בין החגים המסורתיים האלה לתולדות עם ישראל.

סוף עידן החינוך הפטרוטי

מודל ההורות החדשה, המשנה את תפקידם של ההורים כסוכני חיברות, היה ועודנו כלי לפיחוק האידיאליזם הציוני. עד שנות השבעים היה תפקידו העיקרי של הבית, מבחינתה של החברה, להכשיר לוחמים ופטרוטים הנאמנים לאומה, למולדת ולמנהיגים, ברוח הציונות. ואילו בעשורים האחרונים המטרה שהציבה החברה להורים היא בעלת דגש אישי תועלתני יותר, לאמור: הקניית כלים יעילים (הון אנושי) שבאמצעותם יוכלו הצאצאים להצליח בעולם הכלכלה, כמו גם עידודם והסונתם לממש את הפוטנציאל האישי והייחודי שלהם כחידים בתחום הגופני, הרגשי והקוגניטיבי. ככלל, ההורה, כמו המורה בבית הספר, נתפס היום כמנחה וכתומך ופחות כמחנך ומורה הלכה ומוסר. בעבר חינוך לשליחות ולהגשמה בתחום הביטחון וההתיישבות, ואילו היום מכשירים לקריירה אישית ומחנכים להגשמה עצמית. מודל ההורות החדשה נגד את התרבות הציונית גם משום שהוא יוצר מודל של הצטיינות פרטית ולא דווקא קבוצתית ומחזק בכך את תרבות האינדיבידואליזם.

לספרות הילדים הפיידוצנטרית הליברלית המתפתחת בארץ משנות השבעים ואילך תפקיד חשוב בהכשרת דור חדש של צעירים בעלי תפיסת עולם ספקנית וביקורתית יותר. ספרות הילדים החדשה הפשיטה את 'מדי הקרב' וקרעה את 'צ' הקריאה' הלאומי, שהיא נענתה לו ברצון בשנות החמישים והשישים. היא העמידה את הילד (כלומר את הפרט) ולא את הקולקטיב במרכז והחלה לאמץ לעצמה טיפן טיפן קו-נון-קונפורמיסטי שחתר תחת 'הצנזורה הפנימית' שאיפיינה את הסופרים והמשוררים הציונים. הקו החתרני התבטא לא רק בהדגשים פסיכולוגיים, אלא גם בתפיסת עולם חדשה ופולרליסטית המדגישה את יחסיות הדברים בעולם, המנגדת לתפיסת העולם החד-ממדית, הקוראת את העולם בשחור לבן וחברת בערכים מוחלטים, שאיפיינה את העידן הציוני.

הנימה המשועשעת והמבט האירוני, כמו גם הביקורת הסמויה והגלויה כלפי ההורים והנטייה להציב סימני שאלה ליד תופעות חברתיות, המאפיינים את ספרות הילדים החדשה, עומדים בניגוד משועוע לרצונות, לתמימות ולנטיה לקבל את סמכותם של המבוגרים ולהציב סימני קריאה, שאיפיינו את ספרות הילדים הציונית. ההתרסה כנגד עולם המבוגרים וכנגד המוסכמות החברתיות הכשירה דור חדש של צעירים לחשיבה אנטי-מיתולוגית. בבגרותו החל דור זה לשאול שאלות על מהות החברה שבה גדל ולהתריס כנגד הממסד הציוני וכנגד המסורת והמורשת הציונית.

גם ביחס המבין והסלחני לכישלונות ולפגמים, המאפיינים את ספרות הילדים הפיידוצנטרית, יש מרכיב אנטי-אידיאולוגי, שכן אידיאליזם יוקד ואמונה עיוורת מושתתים על פיתוח רגשי אשמה ופחד. הדור הצעיר לא גדל על סיפורי 'מוסר השכל' כבדים ולא על אגדות ילדים מעוררות חלחלה, ולכן גם לא הוכשר להיות אידיאליסט טוטלי ולא חונך להתמסחות מוחלטת להגשמת רעיון חברתי.

בליסטראה על חומת הקיבוץ

במשנה החינוכית שהתפתחה בתנועה הקיבוצית, נתפס הקיבוץ כמעין הורה קולקטיבי שמוטלת עליו האחריות לחינוך הילדים. אחת התוצאות המעשיות של תפיסה זו היתה התפתחות שיטת בתי ילדים שקראה תיגר על המודל המשפחתי המסורתי של המשפחה הגרעינית הבורגנית. שיטה זו, שבה המטפלת מחליפה את ההורים ובעיקר את האם, זכה לביקורת גלויה ומחממת כבר בשנות החמישים. אך מעמדו של הקיבוץ באותם ימים, הידע הפסיכולוגי המצומצם שהיה בידי החברה, ובעיקר חוסר המודעות המספקת להשפעתם של חסרים בגיל הרך לטווח הרחוק, לא זיעזעו את השיטה. ממחצית שנות השישים ואילך החלה שיטת בתי הילדים להתערער. הדבר התבטא בארוחות משפחתיות רבות יותר, בהארכת השהייה של הילדים עם ההורים, בהכנסת הסדרי לינה חדשים אצל ההורים בשבתות, חגים וימי מחלה, ולבסוף בדרישה ללינה משפחתית.

בשנות השמונים הואץ התהליך כאשר המשפחה בקיבוץ החלה להתחזק ולהחזיר לעצמה כמה מהפונקציות שנילקחו ממנה בראשית דרכו של הקיבוץ - תהליך שהיה בסופו של דבר אחד הגורמים המרכזיים להתמוטטות התנועה הקיבוצית כולה. הוא התבטא בהגדלת התקציב המשפחתי, בהרחבת הדירה המשפחתית, בבישול ואכילה בבית, בהתפתחות תרבות פנאי ביתית ובראשה צפייה בטלוויזיה, ומעל לכל במעבר הדרגתי ללינה משפחתית. בד בבד הלכה והחריפה המתקפה מבפנים של חברי קיבוץ צעירים והמתקפה מבחוץ של עוזבי קיבוץ על החינוך המשותף, ובעיקר על בית הילדים. המתקפה הזאת נבעה מהצטברות ידע רב על חינוך ילדים בכלל ועל החינוך הקיבוצי בפרט, מהתפתחות תרבות הביקורת והספק בחברה הישראלית, מירידה חדה במעמדו של הקיבוץ ומעלייתם של הרגישות הפסיכולוגית ושל ערך ההורות התומכת.

שיאה של הביקורת הזאת היה בשלוש כתבות נרחבות של ורד לוי-ברזילי שפורסמו ב'מוסף הארץ' בינואר 2001. כותרת הכתבה הראשונה היתה 'האשמה: ניסוי אכזרי בילדים', והפרובוקטיביות של הכותרת עלתה בקנה אחד עם התוכן. בפתח הכתבה נכתב (יש להעיר כי הכתבה הזו נמנית עם הכתבות שהמראיינת ממעטת לשאול שאלות ונותנת למראיין את הבמה):

זהו כתב אישום. הנאשמים: התנועה הקיבוצית ומדינת ישראל. המאשים: נחשון גולץ, לשעבר בן קיבוץ רוחמה. האשמה המיוחסת: עריכת ניסוי בבני אדם. את התביעה שהוא מתכוון להגיש בקרוב לבית משפט הוא ניסח כך: 'תביעת מזיקין: פיצוי על ניסוי בבני אדם. הניסוי: ניסוי פסיכולוגי בבני הקיבוצים שגדלו בלינה משותפת. מטרת הניסוי: יצירת אדם חדש, תוך כדי יצירת תכנים דמיוניים למושגי יסוד כמו הורים; בית; כסף; עבודה; אדמה. הפיצוי המבוקש: חלקת קרקע מתוך אדמות הקיבוצים החקלאיות השייכות למינהל מקרקעי ישראל'. נחשון גולץ, בן 31, הוא יוצא קיבוץ רוחמה שבדרום, סטודנט לתואר שני בספרות עברית באוניברסיטת תל אביב. הוא מתפרנס היום מבניית אתרים באינטרנט, מתגורר בדירה שכורה ברמת אביב הישנה עם אשתו ובנם בן השניים. [...] הוא מודע היטב לאסוציאציה שמעוררות המלים 'ניסוי בבני אדם'. כן. הוא

אומר. מצטער, האסוציאציה נכונה. [...] 'עשו בנו ניסוי ממש כמו שעושים בשפני מעבדה' הוא חוזר ואומר. [...] גולץ הכין לצורך תביעתו ניתוח יסודי של כל מושגי היסוד שהניסוי עיוות אצלו וגרם לו למה שהוא מכנה נכות רגשית. הוא רואה בה תביעה ייצוגית. את התואר הראשון שלו עשה בספרות ובפסיכולוגיה. שם למד כי המושגים שעוותו בתוכו הם אלה שסביבם מתגבשת אישיות של אדם.

בתחילת הכתבה עשוי להתקבל הרשם שמדובר בפרובוקציה דווקאית של צעיר המבקש למשוך תשומת לב, אך בהמשכה מתגלה שהמאשים הוא אדם אינטליגנטי ומורכב, חדר תחושת עול ושאיפה אידיאליסטית לבוא חשבון עם התנועה אשר לדעתו פצעה את נפשו ואת נפשם של ילדי קיבוץ אחרים. לגולץ, כמו לעיתון 'הארץ', היה בחור היטב שלא התביעה היא העיקר (ממילא סיכויי לזכות בה קלושים) אלא המשמעות הסמלית שלה. במונולוג רוט גולץ מתאר את הסבל שעבר עליו בילדותו בקיבוץ: את הנדידה בין חדר ילדים או בית ילדים לבית ההורים, שמנעה ממנו תחושה של בית ונטעה בו הרגשה של אדם נטול שורשים; את השעות הספורות שבילה במחיצת הוריו הביולוגיים, שלא סיפקו את כמיהתו לאהבה, נחמה ותמיכה; את הבדידות בלילה; את האכזריות של האנשים המבוגרים שהיו סביבו (לפעמים גם המטפלת) ובעיקר של חבריו לשכבה, שבעטייה היה מיוחד וחסר מגן; את סיר הלחץ של ה'ביחד' המתמיד שמנע ממנו פרטיות; ואת הבורות ביחס לרכוש ולכסף. 'רמו אותנו' הוא אומר, [...] 'מכח לנו סיפור של איכות חיים ורמת חיים, ובאמת יצאנו לעולם הבוגר עם תחושת קיום של ילדי שיכון ל' או רמת אביב ג' מינימום. אבל אז מהר מאד התברר שאנחנו תפרים. שאין לנו כלום. [...] לא הכינו אותנו לחיים האמתיים. הכינו אותנו לחיים וירטואליים, למציאות מדומה. בפער בין אלה לאלה, התרסקנו'.

כצפוי, הכתבה עוררה הדים רבים, מקצתם אוהדים מקצתם שוללים ואף זועמים. היו שהזדהו עם גולץ, בהם חברי קיבוץ שחוו חוויות דומות, ומנגד היו שמצאו בדבריו הפרזה רבה, הכללה לא מוצדקת, ואף הוצאת דיבתה של התנועה הקיבוצית. שבועיים לאחר פרסום הכתבה, פירסם 'מוסף הארץ' כתבה נרחבת נוספת ובה שלל תגובות של קוראים ל'אני מאשים' של גולץ. אחת המגיבות ביקרה את גולץ על העדר הפרספקטיבה ההשוואתית בהאשמותיו. זוהי ביקורת מעניינת, ולדעתי נכונה מן ההיבט הסוציולוגי, כיוון שהיא מרמזת על 'שטיפת המוח' הפיידוצנטרית שעבר גולץ, המסבירה לפחות באופן חלקי את המניע לתביעתו ואת תוכנה. אין זה מקרה שגולץ החליט לתבוע את הקיבוץ שבו גדל לאחר שנחשף בלימודיו לתואר הראשון בפסיכולוגיה לפרזימה הפסיכולוגיסטית, על רגישויות וביקורתיות החברתית המאפיינת אותה:

היום, בשונה מכל תקופה בהיסטוריה כמעט, אנחנו מייחסים קדושה של ממש לגידול ילדינו, ובצדק, [...] על פי ההיגיון המדריך את גולץ, בבואו לתבוע את התנועה הקיבוצית על 'ניסוי בבני אדם', אני מציעה לצרף לרשימת הנתבעים כמעט את כל מי שהביאו ועדיין מביאים ילדים לעולם, שלא על פי הקריטריונים הנוקשים שלנו עצמנו. את כל אבות ההיי-טק שילדיהם רואים אותם החל מתשע בערב, במקרה הטוב, את נהגי המוניות והרופאים שילדיהם זוכים לראותם בעיקר בסופי שבוע ואת 'נשות הקריירה' שילדיהן רואים אותן פחות משאני ראיתי את אמי.

עוד לא שכחה הסערה שעוררה הכתבה על נחשון גולץ וכבר יצא 'מוסף הארץ' ב'הפגזה' אנטי-מיתולוגית חדשה על החינוך הקיבוצי, בכתבה של רוד לוי-ברזילי שכתרתה 'הילדות המסומנת של הקיבוץ', הציגה הכתבת מידע לפיו מאות נשים פונות בחודשים האחרונים למרכז הסיוע ומספרות על תקיפות מיניות והתעללויות שעברו בבית הילדים הקיבוצי. על פי מידע זה, רבות מהעדות הללו סללות דפוס משותף: 'הילדה החלשה, שהוריה אינם בעלי מעמד במשק, נהפכת ל"מותרת". קרבן קבוע להתעללויות שידועות לכולם, הנמשכות לעתים שנים, ומגובות על ידי קוד שתיקה אכזרי'. לכאורה זו היתה עוד כתבה חשובה בסדרה של כתבות תחקיר שפורסמו בשנים האחרונות על התעללות ותקיפה מינית של נשים, אך הפעם דובר באלימות בקיבוץ ולא בעיר הגדולה או בעיירת ספר. אולם דומה שסמיכות הכתבה לכתב האישום של נחשון גולץ ודרך הצגת הדברים נעדה בעיקר להרחיב את יריעת כתב האשמה על שיטת החינוך הקיבוצי בכללותה (ולמעשה להכתים את התנועה הקיבוצית כולה) בשם 'מסע הצלב הפיידוצנטרי' החדש. המוטיבציה הזאת מתגלה כבר במילים הראשונות בכתבה:

אחרי שהתברר ש-30% מהם חיים מתחת לקו העוני, ואחרי שנחשף טפח מאימי הלילות בבתי הילדים, בוקע מתיבת הפנדורה הקיבוצית נתון שלעומתו מחוורים קודמיו: אל שניים מעשרת מרכזי הסיוע לנפגעות אונס ותקיפה מינית בישראל הגיעו בשנה החולפת לבדה יותר ממאה פניות של נשים שהותקפו מינית בילדותן או במערכתן בקיבוץ.

הכתבת אינה טורחת לציין האם הנתונים המזעזעים הללו מייצגים מגמה ארוכת שנים בקיבוץ או שמא תופעה מקומית וחד-פעמית. זאת ועוד, אין היא מציינת האם שיעור התקיפות המיניות בתוך 270 הקיבוצים בישראל גבוה משיעור התקיפות בעיר. אם השיעור זהה, אין לייחס את הבעיה דווקא לאורח החיים הקיבוצי. יתרה מזו, הכתבת מציינת את קשר השתיקה שהתקיים בקיבוץ במקרים המזעזעים האלה, אך ידוע שקשר שתיקה כזה קיים גם במשפחות מבוססות עירוניות. אני מציין את ההטיות הללו לא כדי להמעיט מחשיבות הממצאים אלא כדי להדגיש שני דברים: ראשית, הרגישות הגוברת בקרב השכבה המשכילה והמבוססת בישראל לקוד ההתנהגות הרצוי של הורים כלפי ילדיהם היא תופעה חיובית לשכעצמה המולידה 'זעם קדוש', אך גם מוסרנות ומקארתיזם. שנית, אתוס ההורות החדשה הוא כלי נשק רב-עוצמה בערעור התרבות הציונית בעידן הפוסט-ציוני, שק הוא מערער על מקצת מהקודים, הסמלים והמוסדות המקודשים שלה.

מעקידה לצליבה

מיתוס העקידה הציוני הוא אחד היסודות המיתולוגיים החשובים ביותר בתרבות הפטרוטיזם הישראלי. מיתוס זה, שבלט בעיקר בשירה העברית, איבד מתוקפו עם השנים, בעיקר בשל הסתבכותה של ישראל בלבנון ובשל משטר הכיבוש ברצועת עזה ובגדה המערבית. אולם אני סבור שגם להתפתחות מודל ההורות החדשה, שהידק את הקשר בין הורים לילדים, היתה תרומה לתהליך זה. הסימנים הראשונים לכרוסם במיתוס העקידה הופיעו כבר במלחמת ההתשה. חנוך לוין הדעים והכעיס את הציבור כאשר בסצנת עקידת יצחק במחזה 'מלכת האמבטיה' (אפריל, 1970) הוא שם בפי יצחק את המילים הבאות:

אומרים לך לשחוט, אבא. אז קפוץ על הרגליים ושחט. ושלא יהיו לך חלילה שום נקיפות מצפון. כי מה בסך הכל קורה פה? שוחטים ילד. עסק גדול לשחוט ילד קטן וחלש? ומה זה בכלל לשחוט ילד? מה זה בכלל ילד? בייחוד כשהשוחט הוא אביו, והוא עוד שוחט מוסמך, ונוסף לכל רק

בפזמון 'אבי היקר כשתעמוד על קברי' כתב ליון פארודיה על המיתוס, באמצעות מעין נגטיב לנאום המקובל בטקסי הלוויות של נופלים בארץ. כאן לא רק אין קורבן מתרצה אלא גם כתב אשמה כנגד האב, השולח את בנו למות כדי להאדיר את שמו:

אבי היקר, כשתעמוד על קברי [...] אל תעמוד אז גאה כל כך [...] ואל תאמר שהקרבת קרבן, כי מי שהקריב הייתי אני, ואל תדבר עוד מלי' גבוהות/ כי אני כבר מאוד נמוך, אבי. // אבי היקר כשתעמוד על קברי/ זקן ועייף ומאוד ערירי/ ותראה איך טומנים את גופי בעפר/ בקש אז ממני סליחה אבי.

הטקסט העז והמטלטל הזה, כמו ההצגה כולה, היו קשים לעיכול בחברה הישראלית באותה עת, ולמעשה כעשור נוסף אחרי ההצגה, והתקבל בזעם רב (ראו לעיל בשער 'החזית הפסיכולוגית'). ב-1975, חמש שנים אחרי 'מלכת האמבטיה' ושנתיים אחרי מלחמת יום הכיפורים, פירסם חוקר הספרות מנחם פרי מאמר בכתב העת 'מושג' ובו סיפר:

לפני שבועות אחדים, בתכנית ספרותית ברדיו - גיליון משודר של כתב העת 'סימון קריאה' - ביקשתי לשלב את השיר 'אבי היקר', מתוך התקליט האסור [התקליט שהופק בסתר בעקבות הורדת 'מלכת האמבטיה' ע.א.]. לאחר סידרת תירוצים ('התקליט שהבאת חורק' - הבאתי תקליט אחר; 'התכנית ארוכה ב-30 שניות מן הזמן הרצוי' - איפשרתי קיצורים אחרים) - יצא המרצע מן השק; 'לא נשדר את השיר', אמרו אנשי 'בסדר גמור' מן המדור לספרות, מ'שום שהוא פוגע ברגשות הורים שכולים'. לבסוף, לאחר שאיימתי ב'פיצוץ' התוכנית, שודרו 8 שורות מאמצע השיר, מנותקות מכל הקשר מסביב. [...] הורים שכולים, ששמעו את השיר לראשונה, מצאו בו, כצפוי, ביטי לתחושותיהם. עתה, כשהוקראו המלים, קיבלתי צרור מכתבי הזדהות, ואף לא מכתב מחאה אחד.

המכתבים שקיבל מנחם פרי מהורים השכולים לא היו מקריים, שכן מלחמת יום הכיפורים הרחיבה את בסיס הלגיטימציה להצבת סימני שאלה סביב מיתוס העקידה. לראשונה הגיעו המפקקים גם מקרב המשפחות השכולות. ההיסטוריון עמנואל סיון, שחקר את תרבות השכול בארץ, כתב:

לאחר מלחמת יום כיפור מתחילות חוברות ההנצחה לשאול שאלות נוקבות על מיתוסים מקודשים. נושא העקידה מופיע בהן באופן בעייתי. אחת החוברות (מקיבוץ בגליל) מרחיקה לכת ומפרסמת את שירו של חנוך ליון 'אבי היקר כשתעמוד על קברי', מתוך ההצגה 'מלכת האמבטיה'. כך נעטען מן השוליים אל לב ליבו של השיח הציבורי, אל תוך אחד הריטואלים האינטימיים, הקיבוציים והרגישים ביותר בארץ. [...] ספרות ההנצחה של תש"ח היתה אלגית, את כאב האבידה ריכזה במקצת הקמת המדינה והישרדותה: ספרות ההנצחה של ששת הימים התאפיינה בעצבות נרקיסיסטית קמעא ושיכורת ניצחון; וספרות ההנצחה של יום כיפור מתאפיינת בביקורת זועמת, בתהייה עצמית נוקבת, בפקפוקים לגבי צידוק הדין.

אחרי המלחמה יצר הצייר אורי ליפשיץ תחריטים בנושא עקידת יצחק, שבהם העקידה מוצגת כגיהנום סוריאליסטי. העקידה מקבילה לצליבה, טען, 'מי העוקד? המנהיגים. מי נעקד, הצעירים. מלאך גואל או איל? לא, הגאולה היא באנרכיה במובנה החיובי, הקיומי. אלוהים אין. מהו היחס העכשווי למיתוס העקידה התנ"כי? הצ'קל אברהם העניק תוקף חוקי לרצח ולהרג: למנהיגים ניתן גיבוי למשלוח אנשים לשדה-הקטל. למנהיגים, ולא פחות מכך - להורים: הילד נעקד מן הרגע בו נשמע ה"לא" הראשון מפי הוריו'.

ב-1987 נערכה במוזיאון לאמנות ישראל ברמת גן תערוכת ציורים בנושא 'עקידת-יצחק באמנות הישראלית' (האוצר הראשי: מאיר אהרונוסון, אוצר בפועל גדעון עפרת) ואף שחזו בה מבקרים מעטים בלבד בשנת 1987 נערכה במוזיאון לאמנות ישראל ברמת גן תערוכת ציורים בנושא 'עקידת-יצחק באמנות הישראלית' (אוצר ראשי: מאיר אהרונוסון; אוצר בפועל: גדעון עפרת). בתערוכה ביקרו אנשים מעטים בלבד, אך היה בה כדי לבטא את זרם המעמקים שהמשיך לחתור מתחת למיתוס העקידה הצינוני. בתערוכה הוצג ציורו של מנשה קדישמן: "יצחק נעקד, הנשים מקוננות והאיל מנצח". סביב ראש הכבשה צייר האמן מטרה, כדי לרמז על הקורבן האמיתי של המלחמה. לצד התמונה הופיע שירו של קדישמן: "לצד התמונה הופיע שיר של קדישמן: 'האיל שכח שהוא הקרבן/ ונשאר יצחק / נשאר כתם חם/ על אדמה חמה/ אחרי שנוח הכדורים/ ואחרי שבאו העיטים./ האיל שכח שהוא הקרבן/ ואז נשאר יצחק/ ואף אחד לא שואל את יצחק מה הוא חצה.".

הורים שוברים שתיקה

בעקבות ההסתבכות הצבאית בלבנון, כאשר צידוק הדין של האליטה המשכילה התערער לראשונה, החל מיתוס העקידה לעבור היפוך סמלי. מאהדה לאב העומד במבחן האידיאה ומקריב את היקר לו מסל ולבן המקבל את קורבנו למולדת באהבה, לקריאת תיגר על עצם הצורך בעקידה ולביקורת על מה שנתפס מעתה כהקרבה של הבנים על מזבח אפורטוניזם ועיוורון פוליטי. שלושה שבועות לאחר פרוץ מלחמת לבנון (ב-27.6.1982) התארגנה הפגנה של 60 הורים בירושלים. הסוציולוגיות חיה צוקרמן-בראלי וטובה בנסקי, שריאיינו את חברי הקבוצה הזאת, ציינו במחקרן כי 'לפי הראיונות, הקבוצה כללה הורים מהמעמד הבינוני-גבוה, שהתגוררו באחת משכונות היוקרה של ירושלים. חכם לא היו פעילים פוליטיים או חברים בקבוצות מחאה קודם לכן.

הקשר בין ההורים נוצר בעקבות העובדה שילדיהם למדו באותו בית ספר והיו חברים באותן תנועות נוער. במשך השנים נוצרה בין ההורים רשת הכרויות בלתי פורמלית, המבוססת על קשרים אלה. בזמן מלחמת לבנון שירתו מרבית הבנים ביחידות שלחמו שם, וידיעות מדאגות מהבנים בחזית, שהגיעו לאחדים מההורים, הפעילו את רשת הקשרים הבלתי פורמלית שהיתה ביניהם. בעקבות זאת, נערך מפגש של ההורים. המסר שהעבירו הבנים היה: "עשו משהו, הממשלה מרמה את העם" והנושא העיקרי של הדיון במפגש היה: "האם מותר לנו לצאת להפגנה בזמן שהחיילים נלחמים". רוב ההורים חשו "שאם השלטונות שוברים את הכללים, ההורים אינם מחויבים לקיים אותם". בעקבות המפגש, יצאו ההורים להפגנה, כשהם נושאים שלטים המאופיינים יותר כ"סימני הכר" מאשר כסיסמאות פוליטיות, שלטים כמו: "אמא של טנקיסט", "אחות של צנחן" וכו'.

הקבוצה הזאת התפרקה לאחר הפגנה יחידה, אך מחאת ההורים לא נעלמה.

השינוי בתפישת צידוק הדין בלט במיוחד בעוצמת תגובתן של המשפחות שבניהן נפצעו או נהרגו במלחמה, ובהבלטת התופעה באמצעי התקשורת. כשבעיניים אחרי נפילתו של בנו רז ושל חמשת חבריו לסיירת גולני, בלילה הראשון של מלחמת לבנון בקרב על הבפור, כתב יעקב גוטרמן מכתב גלוי "אל מנחם בגין, אריאל שרון, רפאל איתן והשרים שידם הורמה בהצבעה על מלחמת לבנון". במכתב החריף, שערר הדים ומשך אש, הצביע גוטרמן על האיוולת שביציאה למלחמה המיותרת לדעתו. מניעה לדידו לא היו אלא פוליטיים לאומניים, וגוטרמן מחה, בטון בנימה שטרם נשמעה כמותה עד אז בתרבות הישראלית, כנגד הרג הצעירים התמימים, שאת מותם ראה כרצח. על התגובות למכתב סיפר לימים: 'מכתב שטנה שקיבלתי טרפו את שנתו בלילות; בגין, "איש ההדר", גרע אותי מרשימת מקבלי מכתבי התנחומים ששיגר למשפחות. אנשי ימין פירסמו מודעה לאורכו של עמוד באחד העיתונים הנפוצים תחת הכותרת "סכנה אורבת - מבפנים", בה כתב לאמור: "שאלה: האם היו מרשים האנגלים לאוהדי הנאצים להסית הורים שסלים לספסר בדם ילדיהם כל עוד הלחימה נמשכת? התשובה היא לא מוחלט!". אולם לצד התגובות השליליות היו גם תגובות חיוביות, שהלכו וגברו ככל שמלחמת לבנון נראתה כדרך ללא מוצא. ב-1984, בהפגנות של 'שלוש עכשיו', עמד גוטרמן עם השלט: 'יוחזרו הבנים הביתה בעודם בחיים!', ממשלת כל הזוועה הזאת התפטרה!'. בשלב זה היו אלפים שתמכו במסר הזה.

כל עוד נמשכו הקרבות בלבנון היתה מחאת ההורים ספונטנית, בלתי מאורגנת ובלתי מארכת ימים. אך עם שוך הלחימה הדבר השתנה, וסימן עליית מדרגה בתרבות המחאה בארץ. באפריל 1983 עלה בנה של שושנה שמואלי לשיחות בלבנון בפעם השלישית והיא הרגישה ש'עד כאן'. שמואלי כתבה מכתב גלוי לממשלה שפורסם ב-27 באפריל 1983 במדור 'המכתבים למערכת' של שלושה עיתונים ('הארץ', 'דבר' ועל המשמר). וכך כתבה:

גידלנו אותם על 'לפקודה תמיד אנחנו', שרנו ושוחנו איתם על מולדת [...] נודה על האמת: לנו, הורים, יש חלק בסתירה האיומה אליה נקלעו בנינו. [...] אני חשה במלוא כובד האחריות להיקרעות הזאת של הבנים בין המצפון לרגש החובה, בין תחושת הצדק לקבלת דינה של הדמוקרטיה, בין הסלידה ממטרותיה האמיתיות של המלחמה לצורך הפנימי להיות עם החברים בשעות הקשות. לכן חשה אני חובה לפנות לכל ההורים החרדים לחיי הבנים, לשלומם, לשלמות נפשם - להפסיק לשתוק [...] למחות [...] ולא להרפות מהמאבק, יום-יום, עד שישובו הבנים הביתה.

בעקבות המכתב, שערר הדים רבים, קמה (במאי 1983) תנועת "הורים נגד שתיקה", שחתרה להביא לנסיגת צה"ל מלבנון ולהחזיר את הבנים הביתה באמצעים דמוקרטיים (מכתבים לאנשי ציבור, הפגנות מחאה, איסוף חתימות, ראינות בתקשורת וכיוצא באלה). מתוך מחקר של צוקרמן-בראלי ובנסקי עולה כי 77% מחברי התנועה היו נשים, רוב בעלות השכלה על-תיכונית (80%) ועיסוקיהן בדרך כלל: מוחת, פקידות, אחיות ועקרות בית. רק מיעוט היו בעלות מקצועות חופשיים. כ-50% מהן היו ילידות אירופה-אמריקה וכ-38% ילידות ישראל. רובן היו בגיל שבין 40 ל-60 (92%) ולא חברות מפלגה (65%). אמנם 96% מהן הצביעו למערך ושמואלה, אך כולן ציינו שלא היו חברות קודם לכן בתנועת מחאה כלשהי. ההפגנה הראשונה של תנועת 'הורים נגד שתיקה' נערכה מול משרד ראש הממשלה. זמן קצר לאחר מכן קמה תנועת מחאה נוספת בשם 'אימהות בשחור', שהציבה משמחת מחאה ליד ביתו של ראש הממשלה מנחם בגין שנשאו שלטים שעליהם צוין ועודכן מספר ההרוגים. לימים הסביח שתיים מהמייסדות של 'הורים נגד שתיקה' (אחת במאמר והשנייה בריאיון) את המניע להקמת התנועה:

עם הכניסה ללבנון הבנו מהר מאוד, שיש כאן חריגה ממלחמת 'אין ברירה'. משהחמיר המצב (צבאנו משליט סדר, המלחמה מתמשכת, בנינו כובשים בארץ זרה וכדומה), ראינו שכל אמות-המידה השתבשו אצלנו. האם לכך חינכנו את בנינו? כהורים לבנים-חיילים חרדנו מאוד, ראינו את הבנים שבנפשם ובגופם הפכו למכשיר ומונהגים בדרך-לא-דרך. מה זכותנו לדרוש בשם הורים נגד שתיקה? גם כהורים אנחנו אזרחים במדינה זו, דואגים לה, והיא מונהגת בדרך לא דמוקרטית. בשם הבנים, שאין להם זכויות להתבטאות פוליטית, קמנו במצפון נקי - להיות לנו ולהם לפה. מעולם לא הייתי מעורבת בפוליטיקה, אבל כשאירעה הטראומה הזאת של המלחמה, ובני הבכור היה שם, בשריון, ואנחנו היינו עדים מקרוב לכל השתלשלות העניינים, לתרמית הגדולה שעמדה ביסוד המלחמה הזאת, לא יכולתי לעמוד מנגד; אמרתי לעצמי לוקחים לך את הבן באמתלת-שווא. מרמים אותך. היו בקרים שפשוט לא רציתי לקום מהמיטה; לא יכולתי להתמודד עם יום חדש; לא רוצה לראות, לא רוצה לשמוע. הרגשתי שאני חייבת לבחור; להמשיך ולשקוע, או לקום ולעשות משהו; לנסות לעצור את זה. כשנפלה ההחלטה, אמרתי לעצמי, יש לך מטרה אחת ברורה, זהו. כל השאר התגמד ליד המטרה הזאת.

ב-4 בנובמבר 1983 התפוצצה משאית תופת במפקדת הממשל הצבאי בצור והרגה 28 חיילים ואנשי כוחות הביטחון. עתה, יותר מתמיד, המצב הלבנוני נראה דומה במאפייניו למצב הויאטנמי. מחאת האימהות קיבלה אופי של זעקת 'הצילו' וזכתה בגיטימציה ציבורית רבה, בעיקר בקרב תומכי המרכז והשמאל. בתוך שנתיים כבר היה בתנועת 'הורים נגד שתיקה' גרעין של מאות מתנדבים והיו לה אלפי אוהדים ברחבי הארץ (בכתבה שפורסמה ב-1985 ב'כותרת ראשית' דווח על כ-20 אלף שהתפקדו לתנועה). עם זאת, רוב הציבור, שהחזיק בעמדות ימניות, היה אדיש להן או עיין. הנשים בארגון ספגו לא אחת אימים, קללות, הטרדות טלפוניות, יריקות ותנועות מגונות.

החלטתה של ממשלת האחדות בינואר 1985 להוציא את צה"ל מלבנון ולהקים את אזור החיץ בדרום לבנון הובילה להתפרקותן של תנועת 'הורים נגד שתיקה' ושל תנועת 'אימהות בשחור'. יש הטוענים שתנועות המחאה של האימהות הן שהשפיעו על החלטתו של מנחם בגין לפרוש מהחיים הפוליטיים, שעליה הודיע ב-28 באוגוסט 1983. אפשר שהדבר נכון, אך מבחינה מעשית ובטוח הקצר היתה השפעתן הפוליטית והציבורית של תנועות אלה מצומצמת. זאת כיוון שגם אחרי הנסיגה מרחב השטחים הכבושים בלבנון בלבנון ב-1985 (למעט רצועת דרום לבנון) לא פסק זרם מודעות האבל בעיתונות. ארגון החיזבאללה נטל את היוזמה והחל להרוג חיילים ישראלים בתחכום הולך וגדל - מכונות תופת, מארבים, מטעני צד, שימוש בגילשוים למתקפה בערף, ירי קטיושות ותותחים.

אולם דומה שבטוח הארוך ובחשבון מצטבר מחאתן של האימהות הניעה תגובת שרשרת שהביאה כעבור שנים להפסקת הקטל היומימי בלבנון ולהחזרת צה"ל הביתה. למעלה מזה, מבחינה אידיאולוגית היתה המחאה הזאת שלב חשוב בערעור מסורת צידוק הדין הציניתי ובהפיכתן של האימהות הישראליות 'מאימהות של המולדת' לאימהות נקודה.

ב-1981, עוד לפני פרוץ מלחמת לבנון השנייה במחלוקת, יצא לאקרנים סרטו של יקי יושע, 'העיט'. הסרט מתאר את המהלך שעובר גיבור עם שוב לחיים אזרחיים לאחר מלחמת יום הכיפורים ואת יציאתו למלחמה נוספת, שאינה מוגדרת. בין שתי המלחמות האלה מתואר כיצד נהפך הגיבור, בלחץ החברה סביבו ומתוך אינטרסים משלו, למנציח מקצועי של חללי המלחמות. הוא מספר-מעצב מעין אוטוביוגרפיה של החלל באמצעות קלישאות: שיר שכביכול כתב, סיפור גבורה על מותו. בתחילה אושר הסרט להקרנה בשלמותו אולם לאחר שעורר תגובות שליליות חריפות של כמה משפחות שכולות, ולאחר שסגן שר הביטחון פנה בכתב אל שר הפנים וביקש לכנס בדחופות את המועצה לביקורת סרטים ומחזות, התכנסה המועצה בשנית והחליטה להורות לבמאי לערוך קיצוצים בסרט. יושע עתר לבג"ץ בבקשה לבטל הקיצוצים אך השופטים לנדאו, שמגר וכהן דחו פה אחד את עתירתו. בפסק הדין כתב השופט לנדאו:

נושא השכול של בני משפחות הנופלים במערכות ישראל הוא רגיש מאין כמוהו, ואם יש בין אלה רבים, הנפגעים עמוקות ברגשותיהם מן הצורה, שבה מוצגים ענייני הנצחה בסרט זה וגם העותר אינו מכחיש שישינם כאלה, הם ראויים לסובלנותם ולהתחשבותם המיוחדת של זולתם, לא פחות מאותם מאמינים, של הגנתם הוחק אישור מיוחד בדיון הפלילי ושבמהם דן בית משפט זה בבג"צ 351/72 (2). הזהירות, שבה אנו חייבים ברגשותיהם, שקולה כנגד הסלידה מכל צורה של צנזורה. ובל משכח, שהמועצה ביקשה ללכת בשביל הזהב בין השוללים את הכל ובין המתירים את הכל.

סרטו של יושע התבסס על ספרו יורם קניוק 'היהודי האחרון' שיצא לאור באותה שנה. רומן זה הוא אחת היצירות הראשונות שהעזה לגעת בחוויית השכול מנקודת מבט פסיכולוגית אנטי-פלקטית. קניוק לא תיאר את ההבלגה ואת צידוק הדין, בעקבות אובדן הבן, אלא את החיים שעמדו מלכת, את הפצע הנפשי שנפער ולעולם לא יגליד, את הגעגועים שלעולם לא יבואו על סיפוקם:

בביתי הייתי נחות בעיני עצמי ובעיני רעייתי. מות בני, אם ייסלח לי הביטוי, היה גדול עלי בכמה מספרים. הביישנות בה חי אב המתבונן בנעליו הריקות לעולם של בנו, היה מצב מוחלט של עוינות, תימהון, ואצלי לפחות, הדר מסוים של עוגמה מבושת [...]. לא הייתי אומר שהייתי נעים לאנשים, היתה בי מרירות מסוימת שלא אהבתי בעצמי, אך לא יכולתי לשלוט בה, הכיסופים אל בני היו גם כיסופים להחלפה, מוות כנגד מוות. שאלות של מדוע דווקא הוא, ואם יש מספר מתים קבוע ועומד, מדוע הגורל התאנה דווקא לי. רעייתי כמעט סלחה לי בבזבז כואב. [...] הייתי כבר אדם פחות יהיר בכאבו, מהודר פחות, פחות מתואר על-ידי עצמו, יותר כפות לכאב ממשי שהחליף את דימוי עצמי כמי שמכיל כאב. ללא החיוניות שהרעיפה נוגה על ביתנו נראה היה הבית כקבר. החלונות היו מוגפים תמיד, רעייתי בשחורים, מתחת למנורה שיוודת עד כמעט פני השולחן.

קניוק אף העז לגעת במסחור השכול ובצביעות של הממסד סביבו, תופעות שהיו עד אז 'חס מלהזכיר'. גיבור ספרו לועג ל'משפחת השכול' וליכולתם של השכולים לשאוב נחמה פורתא מהקלישאות שמספקת להם החברה הישראלית, למסכות המסתירות כאב ויאוש שלא נגמר, לקבוצות התמיכה של ההורים השכולים המבלות יחד כעדת נכים:

הנה הם כולם, הדוידים, הכהנים, הזכסאים, האילנים, כל ההורים שירדנה ואני מארחים, מחברים את לילות הבעתה שלהם לימים של טיולים לגולן, לסיני, לירושלים, לבסיסי חיל אוויר, למקומות שם נערכו הקרבות הגדולים, [...] חוש ההומור של השמעונים לא היה אף פעם לרוחי, אבל קינאתי ביכולתם לצחוק אפילו ליד תמונת בנם, לקנות יחד בכל מיני מקומות בעולם חפצי הבל, לשוב לילדות מדומיית ובלתי אפשרית, וירדנה, כתמיד, יודעת לפייס, להביס את הכאב, לארגן מחול קבוצתי של קברים. אוקלים צוחקים שותים, ואני נוסך כאן תמיד אותו כובד הראש שהכל צריכים אותו ברגעים מיוחדים כאשר ציטוט נכון של פסוק מן התנ"ך או של אלתרמן או של ביאליק מעניק לרגע את המשמעות המטאפיזית, לומר בטקס: אולי פעם באלף שנה יש למותנו שחר, ולראות איך הם מרצינים למול המלים של אלתרמן, מודעים לכך שאבדו להם הבנים האהובים, לראות חזון נשגב מעבר לכריכות המצהיבות של הספרים שהוציאו לזיכרם ועתה נשכחים בארונות מאובקים.

ב-1989, כאשר יצא לאור ספרו של חוביק רזנטל 'משפחת הבפור', התברר שקניוק חזה את שעומד להתרחש בתחום היחס לתרבות השכול ולמיתוס העקדה, והביקורת שהופיעה בספר ובסרטו של יושע פרצה את גדר האמנות אל החיים עצמם. 'משפחת הבפור' הוא ספר של שיחות שקיים רזנטל עם הורים של שישה חיילים מסיירת גולני שנפלו בבפור ביום הראשון למלחמת לבנון. על הרקע להוצאת הספר ועל התהודה הציבורית שלו סיפר לימים רזנטל:

הם פנו אלי בעקבות ספר קודם שכתבתי וזכה לתפוצה מועטת, 'צעקה שקטה: חייו ומותו של ערן שחם', על בן קיבוץ נחשונים שנפטר ממחלת ניוון שרירים. נעניתי כי דיבר אלי הצד האנושי של הסיפור, האחוה המקרבת בין אנשים בתוך מסע של יגון. ברובד נוסף, היה לי צורך קיומי לעבד בעזרת האנשים האלה את השכול האישי שלי על אחי היחיד גידי, שנפל במלחמת יום-הכיפורים. הציפיה היתה צנועה: מהדורה אחת, רובה לקרובים וידידים, למרות שעל פי הסיכום בני הקבוצה לא ראו את הספר לפני שיצא והוא יועד לקהל רחב. הופעתו של הספר באביב 1989, שלוותה בתוכנית טלוויזיה בת שעה בערב יום הזיכרון, בהנחיית רם עברון, זכורה לי עד היום כמעין רעידת אדמה פרטית. המהדורה הראשונה של הספר נמכרה ביום אחד, ושבוועיים עמלו להוציא במהירות את המהדורה הבאה. על הספר נכתבו עשרות רשימות התייחסות וביקורת, רובן ככולן נרגשות ואוהדות. הספר היה רב-מכר שבועות רבים. מעבר לכך, 'משפחת הבפור' הפך למושג שיש לו קיום עד היום.

לא בכדי רעשה האליטה עם צאת הספר. 'משפחת הבפור' לא היה ספר זיכרון רגיל שנכתב על פי המתווה הציפוי המקובל אלא ספר ששבר את מסורת ההנחה הציפית. רזנטל תעד, באמצעות עזרת שיחות, מכתבים, שירים וקטעי יומן התמקד רזנטל לא בנופלים אלא בתגובתן של שש המשפחות ששכלו את בניהן בקרב הבפור, ובעיקר בתמיכה ההדדית שהעניקו ההורים זה לזה, ביגונם.

ב-1967 כתב המחנך יעקב יב בהקדמה לספרו "לאם ולאב בישראל": 'הדאגה לילד כפרט מזוגה בחרדה לו כבן האומה המצווה לתת עצמו בעלה של חברתנו המתחדשת בדרך של קיבוץ הגלויות, מיזוג וביסוסן במדינתה הריבונית. [...] ונדעת גורליות יתירה לתא המשפחתי בחישראלם

ובחיסונם לקראת המשימות הגדולות. ("הוצאת 'המטרה'). 'משפחת הבפור' היה במידה רבה הנגטיב לשפת השכל הזאת ולצפנים הערכיים שהיא ביטאה. הוא לא ניסה לבנות מיתוס, לא מהבנים ולא מההורים, ולא כתב עוד פרק במורשת קרב, אלא, 'העלה דמויות חיות, מתלבטות וסובלות במלוא אמנותן', כפי שכתבה הפסיכולוגית עמיה ליבליך עם פרסום הספר. הספר הדגיש והמחיש את הכאב האישי מאוד שחווים ההורים השכולים בניגוד לכאב הקולקטיבי שאיפיו את קובצי הזיכרון בשנים קודמות. בפתחות ובכנות שלא היו מקובלים עד אז בתרבות השכול הישראלית תיארו ההורים השכולים בשיחה את הסבל היומיומי הנורא שהוא מנת חלקם מאז שאיבדו את בניהם:

דיתה בן עקיבא, אמו של גיל ז"ל: 'עד היום אני נושאת רגשות אשמה. אני יודעת שזה לא הגיוני, אבל זו ההרגשה שלי. לא הצלחנו לשמור על גיל אולי גם הובלנו אותו לקרב הזה. אני מעירה כל בוקר את צלילי [אחיו הצעיר של גיל – ע"א] לבית הספר, והוא דומה לגיל בצורה נוראה. רק אני מתמודדת עם זה. אני הולכת להעיר אותו, ורואה כל בוקר את גיל מול העיניים. הוא מרגיש בזה. התחלתי לפנק אותו יותר, מתוך רצון לחזור אל גיל. הלכתי לפסיכולוגית של בית הספר והיא פקחה לי את העיניים. הבנתי שזו בעיה שלי ולא שלו'. [...]

אברהם אליאל, אביו של יוסי ז"ל: 'אני כל הזמן מסתכל, אולי הצל של הבן שלי, אולי מסביבי מסתובב. היתה לי תקופה ארוכה איומה. הייתי נוסע לשדה לחרוש וחוזר הביתה אחרי רבע שעה. פתאום הייתי רואה אותו רץ בין העצים. לאף אחד לא סיפרתי. מי יעזור לי בזה? לקחתי לי פטנט. קניתי לי ארגז בירה, כוסית קוניאק. [...] שמתי לי בקבוק בירה לידי, על הכנף של הטרקטור. רק הייתי נכנס לשדה, מתחיל לחרוש, אתה נוסע קילומטר אורך, אתה משתגע בין העצים, פתאום אתה רואה את הדמות של הבן שלך. הייתי עוצר את הטרקטור על המקום, פותח את הבקבוק מהר, מרביץ אותו, כל הבקבוק מכה אחת, והייתי ממשיך לעבוד'.

השינוי המשמעותי ביותר, וגם זה שזוהה ביותר עם הספר, היתה ההתנערות המוחלטת של ההורים מצדוק הדין. לא זו בלבד שחברם לא קיבלו את המוות כבלתי נמנע אלא הביעו מחאה וזעם על מה שהם ראו כקורבן שוא – גזלת הבנים' בידי המדינה. חב ההורים שחיינו בספר ביטאו למעשה את כאבם ומחאתם עוד לפני פרסום הספר, במכתבים לעיתונות ולאנשי ציבור, בהפגנות וכו', וכמה מהם עשו זאת בדרכים שלא היו מקובלות עד אז במסורת השכול הישראלית. כך דוד ומונה שרף מבית זרע, החזירו את מכתבי התנחומים ששלחו אליהם שר הביטחון אריק שרון וראש הממשלה מנחם בגין. במכתב תשובה לבגין הם כתבו: "קיבלנו את מכתבך ואנו מחזירים לך אותו. אין אנו מקבלים את תנחומיך. אנחנו תושבי עמק הירדן. סגן אביקם שרף היה ילד בזמן מלחמת ההתשה. לילה לילה, במשך שנתיים ויותר, השכננו את הילד הזה לישון במקלט. אי לנו", הם כתבו, "כי גם הילדים והיננים יצטרכו לרוץ למקלטים, כי בגלל המלחמה הזאת השנאה נכגדנו גברה, רגשי הנקם גברו וגילויי השלום וההבנה רחוקו עד מאוד". גם רעיה הרניק, אמו של גוני מפקד סיירת גולני, ויעקב גטרמן, אביו של רז, שלחם תחת פיקודו של גוני, היו פעילים עוד קודם לכן בתנועת המחאה שאחרי המלחמה. אולם הספר יצר דגל של מחאה, והסימן בצורה נוקבת ומזעזעת שמיתוס העקידה הצינוני ומסורת צידוק הדין העיוור של המשפחות השכולות לא ישוב עוד להיות כשהיו, ובמשתמע שגם הפטרוטיזם הישראלי התמים מת בלבנון.

'משפחת הבפור', כתב לימים חביק חזנטל, 'פרצה שער בחומה בצורה שעמדה תמיד במרכז החברה הישראלית: שתיקת השכולים. ההורה השכול היה משום מה האחרון שהותר לו למחות, לצאת בהכרזה פוליטית, לנעוץ על המנהיגים. באיפכא מסתברא כמעט שטני נצרה מוסכמה, שאם הורה שכול מדבר פוליטיקה הוא מחבל באתוס השכול ועושה שימוש באסונו. 'משפחת הבפור' שברה את הטאבו: לא רק שמותר לנפגעים הכבדים של המלחמה, ההורים השכולים, לדבר, למחות, לצעוק ולבקש שינוי – חובתם לעשות זאת'.

בשנות התשעים עמדה תרבות השכול בפני מתקפה הולכת וגדלה, מאחר שהפעילות הצבאית נעשתה שנויה במחלוקת וקיבלה ציון פוליטי. השינויים הללו, לצד השינוי בהגדרת ההורות הובילו לשינוי בהגדרת הקורבן. כמו בנושאים אחרים גם בנושא השכול היה לאמנות ולתקשורת תפקיד מרכזי ביצירת השפה החדשה והקודים החדשים. אחרי 'משפחת הבפור' הופיעו בזה אחר זה ספרים וסרטים שעסקו בשכול מנקודת מבט אישית וביקורתית. דוגמאות מסוקרות במיוחד הן ספרה של יהודית הנדל 'הר הטועים' (הקיבוץ המאוחד, 1991), ספרה של הדסה אשדות 'כל הטובים' (ספרית מעריב, 1992), ספרה של לאה איני 'גאות החול' (הקיבוץ המאוחד, 1992), סרטו של דני וולמן 'סקס, שקרים ואוהדת ערב' (1996), ספרו של אמנון בי רב 'שתי אימהות' (אביב, 1999), וסרט התעודה של גיל קרני 'תערוכה אותי כשהייתי נגמר', שהוקרן ביום הזיכרון (2001) בערוץ 'בריזה' בשידורי הליווי (הספר עוסק בשישה מחיילי צה"ל שנפלו אחרי הסכם אוסלו).

קלישאות השכול

ספח של בי רב, שהוזכר לעיל, עוסק בשתי אימהות ללוחמים שנהרגו יחד בהתפוצצות של מטען צד בדרום לבנון ונקברו זה בצד זה. בתשעה מפגשים ליד שתי המצבות מדבחת השתיים בגילוי לב על האבל והשכול. אין זה דיאלוג המורכב משפת הסמלים והקלישאות של הציונות, שפה של הקורבן המתרצה, אלא דיאלוג מר ואיחוי שביטא והפיץ את שיח השכול החדש:

אתי בן שושן הביטה באותיות, כשאמרה בשקט: 'בפעם הראשונה כשרועי העלה את הרעיון של סיירת גולני, הייתי בהלם [מדובר בבן יחיד – ע"א]. היום אני יכולה להגיד שכבר אז חששתי שהרעיון הזה עלול לעלות לנו ביוקר, אבל מובן שעכשיו אין טעם להגיד "אמרת לי לך". [...] נכון שלא מחפשים אשמים. אף פעם לא מחפשים אותם. אבל אם פעם יחליט מישהו שצריך לחפש אשמים, אני בטוחה שגיעו גם אלינו. אחרי הכול, הרי חתמנו שאנחנו מסכימים'. [...]

'אבל זה לא יכול לנחם', אמרה מיילי מירון. 'אני בכלל לא מבינה מי המציא את המילה הנוראה הזאת, "לנחם". [...] יש אנשים שבאמת חושבים שאפשר לנחם הורים שהילד שלהם נהרג. אני לא מאחלת להם שיגיעו למצב הזה, שבו ייאוצו ללמוד על בשרם כמה המחשבה הזאת מופרכת. מה זה בכלל "לנחם"? לגרום לי שאצטער פחות שרועי נהרג? שאשלים עם העובדה שהוא איננו? שאמשיך בחיים רגילים בלי לחשוב עליו עשר או עשרים או שלושים או אפילו מאה פעמים ביום? אולי שאפסיק להתגעגע אליו כל הזמן, בלי הפסקה? מה הם חושבים שהם עושים כשהם מנסים לנחם אותי?'

העיתונות התגייסה לראשונה למלחמה בקלישאות השכול ביום הזיכרון בשנת תשנ"ג. 'חדשות' פירסם במוסף מיוחד ליום זה מאמר של אח שכול, בשם 'מילון מקוצר למשפחות שכולות', שפורסם קודם לכן (המילון נמצא גם בספר זיכרון שהוציאה המשפחה לאור). במאמר הזה האח (ששמו לא

מצוין) לועג לקלישאות השכול הישראליות הטיפוסיות: 'במותם צונו לנו את החיים', 'חייבים לחזור לשגרה', 'שלום, אני המפקד שלכם, ורציתי להגיד שעשיתם הכל', 'מה שלום ההורים? איך הם לוקחים את זה?', 'בפעם האחרונה שראיתי אותו הוא נראה כל כך...! יומיים קודם לכן פירסם 'מעריב' ריאיון עם חמש אימהות לבנים שנהרגו במהלך שיחתם הצבאית. בריאיון הזה התבטאו הנשים בטרקזם מר על הקלישאות של השכול. אחת מהן סיפרה: "ב'שבעה" של ארז הגיעו כל מיני אנשים. והם לא יודעים מה להגיד. אז יש את המשפט הזה: "שלא תדעי עוד צער". תגידו, מה אומרים על משפט כזה? יועל מציעה בצחוק גדול: "בקחב אצלך".

הפרסומים הללו עברו בשקט, אולי משום שישראל היתה שרויה עדיין תחת האופוריה של הסכמי אוסלו, ואולי משום שהדברים נאמרו באיחוי מרירה וללא זעם אנטי-ממסדי. כעבור חמש שנים הופיעה על במת התקשורת אם שכולה בשם עמנואלה דבירי ובפיה מסר דומה. אך הפעם היה לדבריה הד עצום והיא עצמה היתה לסמל לשינויים העמוקים המתחוללים בתרבות השכול הצינית.

יוני, בנה של דבירי, נהרג בלבנון בפברואר 1998. כעבור שבועיים פורסם בעיתונים המכתב שהיא שלחה אל ראש הממשלה דאז, בנימין נתניהו ובנו נכתב: 'אני שולחת לך תמונה של יוני. הסתכל לי בעיניים, בלי להוריד מבט, אני דורשת תשובות'. המכתב הזה הביא אל ביתה עיתונאים רבים, וכעבור ארבעה חודשים פרסמה דבירי ב"ידיעות אחרונות" מאמר תחת הכותרת "חברים מספרים על האם השכולה" ורסמה דבירי ב"ידיעות אחרונות" מאמר תחת הכותרת 'חברים מספרים על האם השכולה', שהיה בה רמיזה סרקסטית למסמך המיתולוגי, "חברים מספרים על ג'ימי" חברים מספרים על ג'ימי', שסימל בזמנו את מסורת צידוק הדין הצינית. במאמרה דבירי פירטה באיחוי את אוסף הקלישאות הפלקטיות שהישראלים (בעיקר העיתונאים) מפקים בבואם לתאר את המפגש עם האימהות השכולות. היא טענה שבאמצעות האוסף הזה מצליחים משרד הביטחון, צה"ל, כלי התקשורת והאזרחים להדחיק את הממד האנושי של האסון ולהתעלם ממה שהאימהות השכולות באמת חצות לומר. האם כמו מופקעת מפרטיותה ומקבלת מעין תפקיד רשמי של "אם שכולה" אם שכולה, שאינו מקל על סבלה אלא מכביד עליו. כעבור שלושה שבועות, בריאיון לנרי ליבנה במוסף "הארץ" שכתרתו "הפחות הקדושות של השכול" יאיון עם נרי ליבנה שפורסם במוסף "הארץ", תחת הכותרת 'הפחות הקדושות של השכול', חידדה דבירי את המסר החתרני. הריאיון החל, כפי שסיפרה ליבנה בכתבתה, כאשר 'דבירי קמה במהירות מהכסא ונעמדה בדום מתוח. והכרזה ספק במשובה ספק ברצינות, במעין פרודיה על הגרן-הנשנק-בהתרגשות המתחייב מתוקף חגיגות המעמד: "אני מנאלה דבירי, בת ישראל-עמנואלה וג'וליאנה ויטלו רוסה ז"ל, אמו של יוני דבירי ז"ל, מתכבדת בזאת לשחוט את הפחות הקדושות האחרונות לתפארת מדינת ישראל". בריאיון אמרה דבירי לליבנה:

אנשים מצפים ממך שבתור אם שכולה כל הזמן תשאי מין קינה ארוכה מונוטונית ומשעממת, קינת האישה השבורה שלאף אחד אין כוח לשמוע אותה ולאף אחד אין גם כוח לראות אותה. ואם את לא נושאת את הקינה הזאת, זה סימן שאת לא אם שכולה כמו שצריך [...] "כל הזמן אני אני אמורה להיות בתפקיד האם השכולה. וכל אחד בטוח שהוא יודע איך אני חייבת להתנהג, מה אני חייבת להרגיש, מה אני צריכה לחשוב. וזאת אחת הפרות הראשונות שאני רוצה לשחוט, המסר שכולנו כאילו משפחה אחת ואלה הם הילדים של כולנו והלב של כולנו בוכה עליהם כאילו הם הילדים שלנו. זאת ההצגה הכי ארוכה בעיר ואולי הגיע הזמן להרים את המסך ולראות מה מסתתר מאחורינו, והבלוף הראשון הוא הקטע עם 'לכולנו כואב' לכולנו כואב'. אם זה באמת היה כואב לכולנו כבר מזמן היינו מפסיקים עם זה, אבל האמת היא שפשוט התרגלנו, התרגלנו לזה שמדי שנה נתרמות על אדמת לבנון בין עשרים לשלושים מנות דם צעיר ומשובח." עוד טענה דבירי בריאיון כי הטקס התקשורתי הזה.

עוד טענה דבירי בריאיון כי הטקס התקשורתי הזה, שב מראים את המשפחות השכולות בכות על הקברים הטריים, תורם לבנאליזציה של קורבן השווא בלבנון ולאדישות הציבורית הנמשכת. היא לא הסתפקה בדברים האלה, אלא התפטרה מעבודתה במסן וייצמן כאחראית על איחוי אורחים מחו"ל והחלה לפרסם בעיתונות מאמרי ביקורת על צה"ל ולהשתתף בהפגנות הקוראות לצאת מלבנון. ביום הזיכרון בשנת תשנ"ט פירסם 'מעריב' במדור הפובליציסטי המרכזי שלו מאמר של דבירי שכתרתו היתה 'לא נעבר לדום'. בין השאר כתבה:

אחד מסימני הבררות המובהקים של החברה הישראלית הוא ששוב איננו מתייחסים לכל רב סמל כאל אבנר בן נר. רב סרן אינו גלגולו של בר כוכבא, ואלופי צה"ל אינם בני אליים. אט אט חילחלה לתודעתנו ההכרה כי הצבא אינו מושג קדוש, אלא גוף ביצועי פרוזאי. קציניו הם מקביליהם במדים של פקיד משרד המסחר והתעשייה. לפעמים חכמים יותר, לפעמים נוחים, לפעמים רוטי דיבור, לפעמים כבדי פה. לפעמים אנשי מדון. זה שהקצינים הבכירים עוטים ירוק קרבי במקום חליפות, דוהרים בנגמ"שים במקום להקפיד על מהירות מותרת במכונית שרד, ומצדיעים זה לזה במקום להחליף ברכת שלום מצויה, אינו עושה אותם חכמים, נבונים או יודעים את התורה יותר מעמיתיהם נטולי הגינונים [...]. במאמרים שכתבתי אחרי נפילתו בלבנון של בני יוני ז"ל, התקוממתי נגד מילות העידוד והחיזוק הסינתטיות שהנחיתו עלינו, כגון ההצהרה האוטומטית 'נתנומינו למשפחות השכולות ואיחולי הבראה לפצועים'. כידוע אין התנחומים והאיחולים האלה עוזרים הרבה.

דברי הביקורת של דבירי אמנם היו נוקבים ביותר והתנגשו עם המודל שהיה מקובל בתרבות הצינית האימהות החזקות החושקות שפתיים, אך היא כמעט לא גונתה, ורוב התגובות לדבריה היו חיוביות. ולא זו בלבד, זאת ועוד: בזכות כנותה וישירותה ובשל השינוי שחל ביחסו של הציבור הישראלי, ובעיקר של התקשורת, לתרבות השכול, היא היתה לדמות תקשורתית מוכרת ובעיני רבים גם לסמל ולגיבורה תרבותית תרבות המבטאת אומץ לב ציבורי. מפלגת המרכז, שהופיעה אז לראשונה על במת הפוליטיקה הישראלית, אף שיבצה אותה במקום ה-14 ברשימת מועמדיה לכנסת.

השכיחות של מחאת הורי החיילים ועוצמתה הלכו וגדלו בסוף שנות השמונים ובשנות התשעים עם הגידול במספרן של תאונות האימונים וחשיפתן בתקשורת ועם ההסתבכות המדאקת ברצועת הביטחון ברחם לבנון ובדיכוי האינתיפאדה הראשונה בשטחים. בפברואר 1989 פירסם 'ידיעות אחרונות' כתבה תחת הכותרת 'הורים נגד שחיקה'. דוח בה על קבוצה של כארבעים גברים ונשים, מרביתם הורים לבנים המשרתים בצבא או העומדים לפני גיוס, שהתארגנו שבועות מספר לפני כן ביחשלים. 'לפי שעה', נכתב בכתבה, 'הם מכינים זאת תנועת "הורים נגד שחיקה"'. דומה, אבל לא בדיוק. הגרעין המוצק של הקבוצה מורכב מיחשלים משפילים, ילידי הארץ ויוצאי אירופה וארצות אגלו סכסיות, בעלי מודעות חברתית חזקה, ממוקמים בגוש השמאלי של הפוליטיקה הישראלית, מהמערך שמאלה. לצד הכללה זו, ניתן לומר שכלם נתונים במצוקה קשה, הנבעת משיחות בניהם בשטחים. אם לא עכשיו, מחר, אם לא מחר, בשנה הבאה. מלדה תנועת מחאה חדשה, בעלת גוון אחר מאלה שצמחו עד כה.

מזר, אבל ההורים האלה כלל אינם עוסקים בסיכונים הפיזיים שלהם נתונים בניהם בשטחים. לא האבן, לא בקבוק התבערה ולא הפינג'ה. אלא הסכנות הנפשיות, שביטוי אינו מייד: שחיקת הערכים, אבדן הצלם, עיוות הנרמות, ההשלכות המרות של משימות השיטור והכיבוש'. הכתבה התמקדה בדבריה של תמר ליבס, חוקרת תקשורת מהאוניברסיטה העברית, שראיינה זמן קצר קודם לכן, במסגרת מחקר של המכון לקומוניקציה באוניברסיטה העברית, חיילים שזה עתה השתחררו משירות סדיר, אחרי שהות ממושכת בשטחים. ענת טל שיר, העיתונאית שראיינה אותה, כתבה: 'כך מתחברים אצל ליבס החוטים כולם: הקאריירה, המחקרים, האימהות, המודעות הפוליטית, הפעולות בתנועה החדשה, החיים בצל האינתיפאדה. הכל מתחבר לאריג אחד. למראיית היא אומרת: "אנחנו כבר לא נבנה חיים במקום אחר, אבל ייתכן שהילדים שלנו לא יחיו כאן יותר. למה להם? לכבוש, להכות, לשבור עצמות, לחץ למילואים, לאטום בתים". מראיית אחרת, זהבה ידיד, אמרה לטל-שיר: "האינתיפאדה צריכה להיגמר. לא איכפת לי כיבוש, ובעיני גם אין כיבוש. לפי תראי כמה חיילים פגעו אבנים שוכבים בבית לוינשטיין. מסכנים, יורקים בפרצופם וזורקים עליהם אבנים ומקללים את אחותם, ורק אז אולי מותר להם להכות חזרה. פיתרון. שיתנו לחיילים יד חפשיה בדיכוי ההפגנות, או שיוציאו אותם משם. מצדי, שיחזירו את השטחים או שיעשו מהם גיטאות".

על התסיסה הגוברת בקרב משפחות החיילים (בעיקר מקרב השכבה המשכילה) השפיעה גם העלייה במספר הכתבות שהחלה התקשורת להקדיש להתאבדות של חיילים - כחלק מהביקורת הגוברת כלפי הצבא. צה"ל, שתפסרה את עצמו תמיד כצבא העם ושאלו מכך את כוחו, החל לראשונה לחוש מאיום ונאלץ להיות קשוב יותר להורים. למשל, במקרה התאבדותו של טירון בצנחנים (ב-1989) שעורר תגובות קשות של הורי חבריו. העיתון "חדשות" דיווח כי "חדשות" דיווח כי 'שבע אחרי כינס המח"ט את ההורים לשיחה. הוא הרגיש שנסדק האמון בין הצבא לביןם. הוא יצטרך לעשות בעתיד יותר ממעשים סמליים כדי לשכנע את ההורים, שילדיהם נתונים בידיים טובות'.

אולם כל זה היה מאוחר מדי ומעט מדי, במידה רבה בשל העלייה בחשיבותה של המשפחות ושל הזהות המשפחתית בסולם הערכים הישראלי ובידידתה של חשיבותה של הזהות הלאומית בסולם זה. החיכוך בין צה"ל למשפחות החיילים רק הלך והחמיר עם השנים. עתה מחו לא רק הורים שאיבדו את ילדיהם בתאונות אימונים אלא גם הורים שילדיהם עברו חוויה קשה בידי מפקדיהם, בעיקר טרטורים והתעללויות, תבעו למצות את הדין עם האשמים, ותבעתם לוותה בדרך כלל בקמפיין תקשורת. ב-1993 פורסמה כתבה ב'דיעות אחרונות' שכתרתה: 'מתגייסים לעזרת הבנים'. להלן קטעים ממנה:

ארגון הורים למען חיילי צה"ל הוקם בחודש דצמבר על ידי הורים לחיילים, שגילו שהמצוקה הגדולה ביותר שלהם היא שאין להם עם מי לדבר. אין מי שידאג לענייניהם מול גוף מסורבל, חשאי ואטום כמו הצבא. ההורים המייסדים לא נרשמו כגוף, כדי לא להסתרבל, אבל פירסמו כמה שורות בעיתון על דבר הקמתו של הארגון. מאז הוצף משרדו של עו"ד צ'רטוק, אחד הפעילים המרכזיים, בעשרות קריאות טלפוניות. הפונים הזמנו לאסיפה, שבה נרשמו בארגון 60 משפחות ובחרו ועד של שמונה הורים, שלמדו כבר על בשרם כמה עובדות בסיסיות: אין טעם לפנות אל הרמטכ"ל, הוא ממילא לא משיב למכתבים. אין גם טעם לפנות לנציב קבילות החיילים, הוא משמש בסך הכל דוור פנימי של הצבא, וכל תפקידו להעביר את מכתב התלונה הלאה.

דוגמאה מתוקשרת יותר היא הפרשה שהתרחשה בנובמבר 1999 בפלוגה וותיקה של חיילי גולני. המשבר בפלוגה פרץ לאחר שהמ"פמפקד הפלוגה החליט להעביר שלושה סמלים לתפקידי מפקדה כעונש על אי מילוי הוראות. במחאה נטשו ארבעים מחיילי הפלוגה את שטח האימונים ברמת הגולן וחזרו על דעת עצמם למאהל הפלוגתי. המח"טמפקד החטיבה כינס את החיילים והודיע להם שהם עצורים בעוון מרד. עשרים וארבעה מהם נשפטו לעונשי מאסר, שאת מקצתם המתיקה מאוחר יותר (הפרקליטות הצבאית, לאחר לחץ שהפעילו ההורים על רשויות צה"ל) על ידי הפרקליטות הצבאית. אך סיפור המרד בגולני לא תם ולא נשלם עם הפסיקה. הורי החיילים החליטו להמשיך במאבק עיתונאי ומשפטי בצה"ל. לדברי כתב 'הארץ' עמוס הראל, "הם טענו כי הנטישה הקבוצתית של הבנים שעזבו את שטח האימונים בגולן לא היתה מרד, אלא פעולת מחאה של לחומים, לאחר שהגיעו מים עד נפש" הגיעו מים עד נפש". לצורך מאבקם שכרו הורי החיילים מגולני את שירותיו של עורך דין, שביקר עם ההורים בכלא ורשם עדויות מפי הבנים הכלואים. הוא גם זה שיזם את מסירת המכתב לעיתונים במטרהכדי לקבל סיקור מקסימלי בעיתוני יום שיש (שאכן הגיע). ההורים אמרו לעיתונאים כי "אינם מצדיקים את המעשה של בניהם, אבל שתואר המרד שהודבק לו מנפח. הם דרשו הקמת ועדת חקירה שתבדוק את האיחיעים בפלוגה וטענו בתוקף כי שרשרת האיחיעים מחייבת את הדחת המח"ט".

לפנים אפוא ראייה סוציולוגית חשובה הממחישה עד כמה הולך וגדל כוחם החברתי של ההורים ועד כמה הולך וקטן האשראי שקיבל צה"ל מהם בעבר, בין השאר בתפקידי כסוק חיברות. זאת ועוד, מעורבות ההורים, שהיא כאמור לעיל, כאמור היא גם חלק מתופעה רחבה של התפתחות "המגזר השלישי" המגזר השלישי, תורמת לפיחות בכוחה של המדינה היריסטית, שכן היא פוגעת ביכולתם של המנהיגים לעצב סדר יום ריכוזי (שהיה מסימי התרבות הציונית), שהיה מסימי התרבות הציונית.

ב(שקשה לאמוד את מספרו המדיקי) של משפחות מהמעמד המשכיל, לא רק שמשפחות לא מעטות מקרב המעמד המשכיל (קשה לאמוד את מספרן) פחת לא רק האשראי של צה"ל כמוסד חשוב בחינוכו של הצעיר הישראלי אלא הופיעו לראשונה גילויים של פקוק בעצם נחיצותו של השירות הקרבי ואף הצבאי בכלל - מעין ו"נהיליזם אפור" נהיליזם אפור. העיתונאית טל בשן, נתנה לכך ביטוי פומבי ראשון בעקבות מות הצנחנים במארב בלבנון ביוני 1993:

"השבוע שמעתי את עצמי לראשונה מסבירה לילד, שכדאי לו מאד לשרת בצבא ביחידת מחשב, או במודיעין. לשם, הסברתי לו (הוא בן שש צריך לציין), הולכים ילדים נבונים. מה את עושה? שאלתי את עצמי בזעזוע. - מכינה את הילד לחיים, עניתי. - בושה אמר הקול הפטרוטי שלי. ככה מדברת סגן בצה"ל? מפקדת לשעבר בבה"ד 12 - אני מתביישת, עניתי ביני לביני בהשפלת עיניים. אבל יותר משאני מתביישת, אני מפחדת שילך לצנחנים. ואני לא היחידה, מתברר. ונכון, זו תבוסתנות. אגאויזם צרוף. סתירה של כל מה שגודלנו וחונכנו עליו. איך קורה שאנחנו, בני הדור הזה, ששיר החובש ("הצל את עצמך", צעק אז הפצוע. 'אני נשאר אתך', אמר לו החובש) היה ההמנון שלו, חניכי תנועות נוער, לא שמאלנים חדורי הכרה, סתם ילדים-טובים-מדינה, מטפטים לילדינו את בשורת השי"ת-גמל"ליות? כמו תמיד. שילוב של האישי והציבורי. הידיעה המכרסמת מאז מלחמת לבנון, שלא כל מלחמה של צה"ל היא צודקת; העיגולים הכהים תחת עיני חברותי שבניהן כבר משרתיים; ושחיקתו המתמשכת של ערך ההקרבה 'למען'. וגם, צריך להודות, לשהות

המתמשכת באמריקה יש חלק בזה, כי שם גילינו גילוי מדהים: יש בעולם אנשים שחיים בלי שעון החול של גיוס בניהם. אנשים פשוטי-יום, בלי חרב-מולך מתהפכת מעל ראשם, חיים, סתם חיים - משעממים, קטנים ונטולי משמעות היסטורית. והילדים שלהם באמת ילדותיים ושטחיים, אבל הם הולכים לקולג', לא לצבא. זה לא רע. אני אומרת לכם. לא רע בכלל."

חימיקה חוזר לאמא שלו

לאחר כישלונם של מבצעי 'דין וחשבון' (אוגוסט 1992) ו'ענבי זעם' (אפריל 1996), ולאחר שמספר ההרוגים והפצועים בלבנון ושכחות התקריות הגיעו לממדים מזעזעים ותהליך השלום נראה שוב מדשדש, גברה עוד יותר הביקורת החברתית על מדיניות ישראל בלבנון ושוב צמחו גילויי מחאה ספונטיות של אימהות. הבולטים שבהם היו "ארבע אימהות" שקם ב-1997 בעקבות אסון המסוקים, "נשים בלבן" (או: נשים ואימהות למען שלום ספונטניים של אימהות. הבולטת שבהם היתה תנועת 'ארבע אימהות' שקמה ב-1997 בעקבות אסון המסוקים. שירלי קנטור, שהיתה רכזת הפעילות של תנועת 'ארבע אימהות', (הפעילות התמקדה בהפגנות בימי שישי ליד משרד הביטחון בקריה בתל אביב ובצמתים רבים ברחבי הארץ) כתבה על נסיבות הקמת הארגון:

ארבע אימהות, חמש-עשרה שנות קיבעון מחשבתי ושבעים ושלושה חללים. כך החלה תנועת 'ארבע אימהות', תנועה שהורתה בזעקה של אימהות ששתקו זמן רב מדי, משום שסמכו על מקבלי ההחלטות. אסון המסוקים העיר אותנו בקול נפץ עז. החששות שניקרו בנו זמן רב, שמא קובעי המדיניות הביטחונית בישראל אינם מוטרדים מספיק מבעיית לבנון, התגבשו בליל הארבעה בפברואר 1997 לכדי החלטה: כאימהות ללוחמים בלבנון, כאזרחיות המדינה, כתושבות אצבע הגליל - ניאבק עד שממשלת ישראל תחליט להוציא את צה"ל מלבנון.

הקמת 'ארבע אימהות' הביאה לטלטלה מסוימת בדעת הקהל. ראש עיריית כרמיאל ויו"ר מרכז השלטון המקומי, עדי אלדר, יזם הקמת פורום של ראשי ערים התומכים ביציאת צה"ל מלבנון. מטרת התנועה, כדבריו, היתה להעניק גיבוי ל'ארבע אימהות' ולהורים השכולים. נקודת מפנה חשובה ביחסי הציבור לארגון היתה כאשר בשלב מסוים עמדה באחד הצמתים גם רחל לזין, אשתו של עמירם לזין, אלוף פיקוד הצפון. נכוחותה סימנה בעקיפין שגם בתוך הצבא, ואף בקרב הפיקוד הבכיר, מתגבשת ההכרה שיש לצאת בהקדם מלבנון.

סמוך להקמת 'ארבע אימהות' יצא ארגון נוסף בשם 'נשים בלבן' שדמה במטרותיו ובדפוסי פעילותו ל'ארבע אימהות'. 'נשים בלבן', שכונו גם 'נשים ואימהות למען השלום' היו חברות ב-1998 יותר מ-500 נשים, שזו היתה להן פעילות פוליטית ראשונה. הן נפגשו בצמתים ומדי כמה שבועות קיימו סדנאות, שבהן ישבו ודנו, כדבריהן, 'עד היכן האקטיוויזם תגיע. האם למעט מהבנים את ההליכה לצבא? להטיף להם נגד הגיוס? והאם, בכלל, הם יצייתו להן?'. ב-30 באוקטובר 1998 התפרסם בעיתון 'ירושלים' ריאיון עם אחת מחברות התנועה, שכתרתו 'אני לא מוכנה לשלם את מחיר החיים של הבן שלי'. בכתרת המשנה נכתב: 'עתליה בימל, אמו של חייל ביחידה מובחרת, לא רוצה להיות ראש קטן. היא מסרבת לשלוח את בנה לעקידה על מזבח מדיניות של התפשטות מכוונת ומתעקשת לשחרר אותו משירות בשטחים ובלבנון'. בגוף הכתבה צוין שהריאיון 'קומם בודאי אימהות רבות אך ישמש פתחון פה לרבות אחרות'. בימל אמרה 'אני רוצה דין וחשבון על מה בני עלול לשלם בחייו, ורק אני אחליט'. ועוד הוסיפה: לא מזמן מישהי הופיעה בעיתון והצהירה שהיא תהיה גאה אם אחד מארבעת ילדיה ייהרג בלבנון. שכול זה לא מדד לדעה צלולה. היא עוקדת את בניה. את גאה בזה. לך את למות; בהתחלה היתה לי מריבה גדולה עם הבן שלי. הוא טען שאני כל הזמן מנהלת את החיים שלו. אני הסברתי לו שאני רק רוצה שיהיו לו חיים. אני ילדתי אותו, אני גידלתי אותו, לא יכול להיות שלא תהיה לי זכות על החיים שלו; הגברים מקבלים את ההקרבה הזו כמחיר הכרחי. ככה זה, וככה הממשלה החליטה. יש להם עניין של כבוד ואגו, שאולי חשובים להם יותר מהחיים.

למשא הנסיגה מרצועת הביטחון היו פנים צבאיות ומדיניות מורכבות, ולכן לא היתה לתנועת האימהות העוצמה של אימהות אמהות ברחבי העולם; ה'פלאס דה מאיו' בארגנטינה ושל תנועות מחאה דומות של אימהות ברחבי העולם. אך אין ספק שהן ביטאו את אי שביעות הרצון ההולכת והגוברת של הציבור, ובעיקר של האליטה הישראלית, ממדיניות הממשלה בלבנון, והשפעתן הציבורית והפוליטית לו הן זכהיתה ככל הנראה רבה, בזכות הסיקור העיתונאי. בעקבות הלחץ המצטבר החל הכדור הפוליטי להתגלגל במהירות.

באפריל 1998 הכריזה ממשלת ישראל בראשותו של בנימין נתניהו על כוונתה לצאת מרצועת הביטחון בלבנון לאחר מתן ערבויות של ממשלת לבנון. עתה כבר היה ברור לציבור בישראל שכל חייל ישראלי שיהרג על אדמת לבנון יהיה קורבן שווא - חייל אומלל שנפל בשל היסוסה של הממשלה להוחת על היציאה. ב-28 באוגוסט 1998 הופיעה ב'דיעות אחרונות' תמונה עם כותרת שאמרה הכול: אב שכול בלוויית בנו, שנפל בדרום לבנון אומר מעל הקבר (זה היה גם נוסח הכותרת בעיתון) 'סלח לי על שעזרתי לך להתגייס לצנחנים'.

ב-1999 יזמו ארנה שמעוני וללה פרנס, שתי אימהות שילדיהן נהרגו בלבנון, מסע אופניים בן חמשת הימים מהגדר הטובה במטולה לירושלים, 'שמטרתו לדבר עם האנשים שדרך על יציאה מלבנון'. המסע, שלושה בעניין על ידי התקשורת והסתיים בעצרת בכיכר רבין, כלל פגישות עם ראשי הערים והמועצות המקומיות שאליהן הגיעו שמעוני ופרנס במסען, במטרה לגייס אותם למען המאבק ליציאה מלבנון. באותה שנה הכריז אהוד ברק, ראש הממשלה שזה עתה נבחר, על כוונתו לצאת בתוך שנה מלבנון. ברק קיים את הבטחתו וב-24 במאי 2000 עזב אחרון החיילים את חבל הארץ המקולל שגבה מהחברה הישראלית (מאז 1982) כאלף הרוגים ושלושת אלפים פצועים (לא כולל את החגי צד"ל שמנינם הגיע ל-650 במהלך השנים הללו). מאז 1982 כאלף הרוגים, לא כולל 650 החגי צד"ל, וכשלושת אלפים פצועים. בראשית יוני 2000 הכריז רחל בן דרוך, מקימת 'ארבע אימהות', על פירוק הארגון. בכתבה שפורסמה בעמוד שלם ב'דיעות אחרונות', ושולבה בה תמונה של ארבע מחברות התנועה מרימות כוסית, נכתב:

המאבק הוכתר בהצלחה. צה"ל יצא מלבנון, אפשר לחזור לחיים הרגילים. יו"ר התנועה, רחל בן דרוך, נפגשה שלשום בקריה בתל אביב עם ראש הממשלה אהוד ברק ועם הרמטכ"ל שאול מופז. 'רציתי לערוך להם טקס "סוף מסלול", וכך היה', סיפרה. 'נתתי לברק טפיחה חזקה על הכתף, והענקתי לו את הסיכה של "ארבע אימהות". אחר כך נתתי לו נשיקה של הערכה, בשם כולנו, על המעשה האמיץ - הוצאת חיילינו

מלבנון. סיפרת לך על הבנים שהתקשרו אלינו מייד עם היציאה, ואמרו: "עשיתם לנו שיעור בדמוקרטיה. אנחנו נלחמנו עד הרגע האחרון, כפי שגורנו, ושיניתם את המצב בדרך ציבורית".

לסיכום אפשר לומר כי מחאת האימהות במהלך מלחמת ההתשה הלבנונית שברה למעשה את חלוקת מהות במלחמת ההתשה ארוכת השנים בלבנון שברה לפחות באופן סמלי את חלוקת התפקידים המסורתית - המיתולוגית כמעט - בתולדות הציונות: הבן המגן על הוריו ומשפחתו, או במושגים אחרים: הדור הצעיר הנוטל את לפיד הביטחון מהדור הזקן שפרש. התופעה שבה הורים נחלצתופעת היחלצותם של הורים להגנת בניהם - בהסכמה שבשתיקה מצדשל הבנים - יצר היפוך תפקידים שסדק את הביטחון שאיפין את החברה בישראל ביכולתו של הדור הצעיר לעמוד בשעת מבחן.

המלחמה בלבנון היתה למעשה המלחמה הראשונה שבה האימהות הדאגניות בעורף הן אלהשבעורף הן שזכו להיחשב לכגיבורות (לפחות על ידי מקצת מהמעמד החילוני המשכיל) ולא הלוחמים הצעירים בחזית. שבוע לאחר שעזב צה"ל את לבנון פירסמה יעל דר כתבה ב'הארץ' על השינוי בתדמיתה של האם הישראלית הדאגנית כפי שהיא משתקפת מהבסיפור הלבנוני שסוקר בתקשורת. בסיכום כתבה:

"החייל הישראלי שיצא מלבנון הוציא משם גם את אמו. 'אמא, יצאנו מלבנון לת-מיד', דיווחו שוב ושוב חיילים שצולמו מעבירים טלפונים סלולריים זה לזה. בכך חשפה היציאה מלבנון דימוי פומבי חדש של אימהות בתוך המרחב הצבאי. ובעצם: בכך חשפו החיילים צדודית לגיטימית חדשה בפרופיל החייל העברי: 'הבן של אמא'. 'בן של אמא'.

השינוי בולט ומעניין במיוחד, לדעת דר (ואני שותף לדעתה), על רקע הדה-לגיטימציה לדאגנות האימהית שאמהית שאיפיינה את התרבות הציונית-הצברית. היא מדגימה את השינוי הערכי באמצעות מובאות מספרי הנוער הפופולריים דאז "חבורה שכזאת" של פוצ'ו (1958), "שמונה בעקבות אחד" של ימימה אבידר טשרנביץ' (194), "חבורה שכזאת" של פוצ'ו (1958), "שמונה בעקבות אחד" של ימימה אבידר טשרנביץ' (1945) ומתוך שירם הקומי הידוע של דן אלמגור ומשה וילנסקי "רק חיימ'קה שלי" (שרה רחל אטס, 1964) - שבכולן מופיע דמוי קומי נלעג של האם הדאגנית - ש"עמדה", כהגדרה, "כניגוד מובהק לאומץ ולהרפתקנות של הצבר". "רק חיימ'קה שלי" (1964) בביצועה של רחל אטאס. בכל המובאות האלה מופיע דימוי קומי נלעג של האם הדאגנית, ש'עמדה', כהגדרתה של דר, 'כניגוד מובהק לאומץ ולהרפתקנות של הצבר'. בשנות התשעים לא רק ניתנה לגיטימציה חברתית להביע את דאגתה של האם לבנה החייל, אלא לראשונה הופיעו גילויים של התרסה על המחיר הנפשי שהחברה הישראלית גובה מאימהות (ימים ולילות ארוכים של חרדות וגעגועים), המשלחות את הבנים ישר מהקן המשפחתי החם והמוגן לזרועותיו של ארגון לוחם. ההתלבטויות הקשות בין ההזדהות עם הערכים הציוניים ובין התחושות הקשות באשר לקורבן הכרוך בדבר מאפיינות את הדור החדש של האימהות, שחוו בעצמן את השירות הצבאי. הן באות לידי ביטוי גלוי לב בספרה של יעל קציר 'סירת ממוש'. המחברת, היסטוריונית, בימאית ומפיקת סרטים, כתבה יומן שבו היא מתעדת את חוויותיה ורגשותיה במהלך השירות הצבאי של בנה - תקופה של שנתיים וחצי, מתחילת הטירונית ועד סיום קורס קציני חי"ר. בהקדמה לספר היא כותבת:

היומן הוא דיאלוג פנימי שאפשר לי לנסח לעצמי את התלבטויותי נוכח השירות הצבאי של בני הבכור. יש בממד הכתיבה האישית הזו מעין הצצה במסלול העיצוב של אם ישראלית ברגע של 'שילוח ושיגור' פרי הביכורים. גם הרורה על הצבא כפי שהוא נראה לי מנקודת-ראות של חיילת לשעבר, במרחק של דור, מעורבת אבל מבחוץ. המותר לכנות מסלול מכשולים זה 'אות הכושר האמוציונלי' של בנות ה-40? [...] כשיצאת לי למסע זה לא ידעתי מה עומד בפני. אמנם הייתי שלמה אידאולוגית עם הגיוס אך לפחות בראשית הדרך גיליתי שזוהי התמודדות המכלה את כוחותי. נוכחתי לדעת כי תקופת השירות של הילדים גורמת לא רק לאנדרלמוסיה במערכת התפקוד השוטפת אלא גם לזעזוע עמוק בהווית הרגשית.

האב הקטן מחליף את האב הגדול

עם היוודע אסון המסוקים ב-1997 פורסם בעמוד הראשי של 'ידיעות אחרונות' מכתב של עמרם מצנע, אלוף במילואים וראש עיריית חיפה, שבעבר היה יכול להיחשב לביטוי רגשי טיפוס של ה'אידישע מעמאי': "ידישע מאמע":

אני מזכר במאמר שקראתי פעם שכותרתו היתה 'הורות: חוזה עם הפחד' הורות: חוזה עם הפחד'. כמה נכון. לא נעים להודות, אני פוחד. אני כמו כל אבא בעם הזה, דואג. אני מגרש בכעס את המחשבות האפוקליפטיות המנסות להתגנב. הטלפון מצלצל: "זה אניזה אני" אומר רז בקול צרוד ושובור. "שמור על עצמך שמור על עצמך" אני אומר לו ומעביר את שפורפת הטלפון לאמו. הידיים עוד רועדות. בשבעים ושלושה בתיים בישראל לא משמע צלצל הטלפון.

דבריו החריגים של מצנע היו יכולים להתפרסם בעיתון מרכזי ובעמוד הראשי לא רק בשל השינוי במעמדה של מערכת הביטחון ובמעמדם של הילדים, אלא גם בשל השינוי הנוסף ומהפכני שחל בתא המשפחתי, ושעמדנו עליו לעיל, ובכלל זה שינוי במעמדו ובתפקידו של האב, הנובע מאינטראקציה בין שתי מהפכות: הפיידוצנטרית והפמיניסטית. ב-1997 דווח על שלושה עניינים, שוליים לכאורה, אך אינדיקטיביים לזיקה שבין מודל האבהות החדשה לבין שקיעת הציונות. האירוע הראשון, דיווחים חוזרים ונשנים של עיתונאים, בדרך כלל מלווים בתמונות, על קשרי ההדוקים והחמים של ראש הממשלה בנימין נתניהו עם ילדיו, ובעיקר על נכונותו לנטוש לשעה קלה את עיסוקיו הלאומיים לטובת שהייה עמם.

עצם הדיווח על הילדים היה בבחינת חידוש בנוף הפוליטי של ישראל (היו מי שטענו כי נתניהו הבליט את דאגתו לילדיו כחלק מבניית תדמית, אך גם אם הדבר נכון, הוא לא היה עושה זאת אלמלא 'אב טוב' היה נחשב לסטטוס ויקרתי). השני, הופעתו של הורה צעיר לשיחת מילואים מלווה בילדיו. האב הדואג טען שלא מצא סידור הולם לילדיו לתקופה שנקרא לשרת בה, תחילה באוזני מפקדיו בצבא ואחרי שלא נענו לו פנה לתקשורת. צה"ל נענה ללחת הציבורי ושיחרר אות ומשירות מילואים.

העניין השלישי היה הופעתה של פרסומת מתוחכמת לטלפון סלולרי ששודרה בערוץ השני. בסרטון נראה איש מילואים עומד בעמדת השמירה

בבסיס, מחזיק ביזו טלפון סלולרי, מקריא לילדו סיפור לפני השינה ומברך אותו בדרך בברכת לילה טוב.

לכאורה מדובר ב'סיפורים קטנים'. למעשה, לפנינו מצבור עדויות ראשוני המלמד על הדרך שאתוס האבהות החדשה מכרסם במיתולוגיה הציונית. אם פעם 'מצוות' השירות הלאומי - קל וחומר השירות במילואים - דחתה "מצוות" אחרת, עתה 'מצוות האבהות' דוחקת את המצווה הציונית, או לפחות לא נדחקת מפניה. מובן שגם הלגיטימציה הניתנת במשתמע לעבירה צבאית - שיחת טלפון מעמדת שמירה, האסורה על פי הוראות צה"ל - כדי להגשים את אידיאל ההורות החדש, וכן שבירת הדימוי המצ'אי של המילואימניק, הדואג לביתו הפרטי ומגונן קודם כל על ילדיו ורק אחר כך על עם ישראל, הן בעלות משמעות סמלית.

אתוס האבהות החדשה החל לזנוב בפטריוטיזם הציוני משלוש סיבות נוספות: ראשית, הירידה בסמכותו הפטריאכלית של האב וקירובו למעמד של מנחה וידיד יצרו במשתמע ובעקיפין ירידה בסמכות הפטריאכלית של המדינה ומנהיגיה. כאשר כבר אין מחנכים ילד לציית באופן עיוור לאביו, כלומר להכפיף עצמו באופן מוחלט "לאדם עליון" ל"אדם העליון" במשפחתו, הוא חדל לציית ל"מנהיג העליון". כיוון שפטריוטיזם מבוסס במידה רבה על ציות למנהיגים, המסמלים גם את המדינה, הוא יוצא נפגע.

שנית, כיוון שאידיאליזם 'תמים' מניח הייררכיה בחרה וחדה של אידיאות וערכים, הוא מבוסס על הפנמה של תפיסה הייררכית של המציאות האנושית. אך כאשר נסדקת ההייררכיה בתוך המשפחה, נסדקת גם תפישת היסוד בדבר ההייררכיה של אמיתות וערכים.

שלישית, בעבר, הציות למפקד היה המשך טבעי לציות לאב. כיוון שרוב העונשים ניתנו במשפחה על ידי האבות, נטחל סמכותם, ויש אף טוענים "סירוסם" של האבות החדשים, יצר אוירה מפנקת ונעימה, לעתים ממש חממה, עבור הדור הצעיר. המעבר החד מהבית המוגן לג'ונגל הצבאי הגברי הפך את החוויה הצבאית - העומדת בבסיס הציונות - לצעירים רבים לחוויה טראומת הפך את החוויה הצבאית, העומדת בבסיס התרבות הציונית, עבור צעירים רבים לחוויה טראומתית. רבים מהם התקשו ומתקשים להסתגל לתנאי השירות הצבאי ובעיקר לדפוסי הצייתנות והקשיחות שהמאפיינים את עולם היחידות הקרביות.

[לדף המאמר באתר <<](#)